

144683

**İSLÂMÎ İLİMLERDE
METODOLOJİ/USÛL
MES'ELESİ
II**

Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları, 6-11



ENSAR NEŞRİYAT
Ticaret Anonim Şirketi

© Tebliğlerin muhteva ve dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine,
te'lif hakları İSAV'a, her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 975-6794-55-0

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 46
Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantılar Dizisi: 1

Kitabın Adı

İslami İlimlerde Metodoloji / Usul Mes'elesi - II

Yayına Hazırlayan

Dr. İsmail KURT

Seyit Ali TÜZ

Kapak Tasarım

Nüans Ajans

Baskı

Kahraman Ofset Ltd. Şti.

1. Basım

Eylül 2005

İsteme Adresi

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Süleymaniye Cad. No: 13 Süleymaniye / İstanbul

Tel : (0212) 513 43 41 Faks : (0212) 522 46 02

www.ensarneyriyat.com.tr

- Ahmed b. Hanbel 206
- Tirmizî 206
- Ebû Dâvud et-Tayâlisî 206
- Ahmed b. Hanbel 207
- Ahmed b. Hanbel 207
- Ahmed b. Hanbel 207
- Ebû Dâvud et-Tayâlisî 207
- İbn Sa'd 207
- Zübeyr b. Bekkâr 207
- İbn Sa'd 207
- Buhârî 207
- el-Medâinî 207
- Esmâî 208
- Taberânî 208
- Ebû Mihnef - Abdurrahman b. Cündeb – 210
- Zübeyr b. Bekkâr 211

-III-

İSLÂM TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA YÖNTEMLE İLGİLİ BAZI MÜLAHAZALAR

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR – Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN
A. Ü. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

Annales ekolünün önde gelen isimlerinden Fernand Braudel, “Tek bir tarih ve tek bir metot yoktur. Tarihlerin, merak konuları ve bakış açıları vardır. Yarın başka merak konuları, başka görüş açıları olacağı gibi” der. O bu sözleriyle aslında hemen her tarihçinin mesleğindeki gelişmeler açısından geçmişe baktığında ulaşması mümkün olan bir kanaate tercüman olmaktadır. XIX. yüzyıl profesyonel tarihçiliğin öne çıktığı bir yüz yıl olmasına mukabil, XX. yüzyılı, tarih yazıcılığındaki

gelişmeler bakımından belki de insanlık tarihinin en hareketli zaman dilimi olarak kabul etmek mümkündür.

Nitekim devleti merkeze alan dolayısıyla da siyasî tarih vasfı ağır basan Rankeci yaklaşıma alternatif olarak ortaya çıkan ve devletin tarihinden çok halkın tarihinin yazılmasını merkeze alan Annales Ekolü, bu yüzyılda ortaya çıktı ve bütün dünyada tarih çalışmalarında az ya da çok etkili oldu. Marksist yaklaşım tarih alanındaki en ciddi eserlerini yine bu yüzyılda verdi. Dahası bu yaklaşım, kendi içinde farklı tarih tezleri üretti.

Yüzyılın son çeyreğinde ise tarihin postmodernite açısından sorgulanması gündeme geldi. Bunların yanında Sayılarla Tarih, Karşılaştırmalı Tarih, Yerel Tarih, İnsansız Tarih, Makro Tarih, Mikro Tarih kavramları tarih yazımına dair literatürde yerlerini aldılar. Bütün bu gelişmeler, aslında tarihe nasıl yaklaşılması ve tarihin nasıl yazılması gerektiği hususları etrafında cereyan eden metot/yöntem tartışmalarının bir sonucuydu. Sözü edilen tartışmaların İslâm tarihçiliği açısından fazla bir anlam ifade etmediğini söyleyemeyiz.

Binaenaleyh bu tebliğimizde genel tarihçilikteki bu gelişmeleri de göz önünde bulundurarak, esas itibariyle İslâm Tarihi araştırmalarında karşılaşılan –dolaylı ya da doğrudan- bazı metot sorunlarına ve problem alanlarına işaret edilecektir. Bu yapılırken mesele Türkiye ölçeğinde, daha doğrusu İlahiyat Fakültelerindeki İslâm Tarihi araştırmaları çerçevesi içerisinde kalınmaya çalışılacaktır.

1. İslâm Tarihcisinin Metot Bilgisinin Kaynakları

Bundan önce sunulan tebliğlerin bir kez daha teyit ettiği gibi, geçmişte kendisine has usulü olan bir İslâm Tarihciliği geleneği mevcut idi. Ancak XIX. yüzyıl sonlarından başlayarak bu tarihçilik geleneğiyle ilişkimiz büyük ölçüde kopmuştur. XIX. yüzyılda Batı'da ortaya konan tarih metodolojisine dair çalışmalar, bir süre sonra Türkiye'ye de yansımış, bunun sonucu olarak bu alanda gerek tercüme gerekse telif eserler neşredilmiştir.

Türkiye'de akademik tarihçiliğin gelişim sürecinde usul açısından bu eserler belirleyici olmuş ve büyük ölçüde de belirleyici olmaya devam etmektedir. Bunlar arasında E. Bernheim'in Tarih İlmine Giriş, Longlois-Seignobos'un Tarih Tetkiklerine Giriş, Monod'un Tarih'te Usul, özellikle de Zeki Velidi Togan'ın Tarih'te Usul isimli eserleri, İs-

lâm Tarihi alanında çalışan akademisyenler arasında en fazla bilinen usul kitaplarıdır. Bilâhare Mübahat Kütükoğlu'nun Tarih Araştırmalarında Usul ve E. Halkın'ın Tarih Tenkidinin Unsurları da adı geçen eserler arasında yerlerini almıştır. Bu arada Yusuf Ziya Kavakçı'nın İslâm Araştırmalarında Usûl isimli eserinin, lisans yıllarından itibaren İslâm Tarihi araştırmacılarınca bir el kitabı olarak kullanıldığını belirtmeden geçmemeliyiz.

Bu liste bize göstermektedir ki, Türkiye'deki İslâm tarihçileri metot bilgisi açısından esas itibarıyla genel tarihe dair metodoloji kitaplarından beslenmektedirler. Bir başka ifadeyle Türkiye'de İslâm tarihçiliğinin kendine has bir metodolojisi gelişmemiştir, dolayısıyla da İslâm tarihçileri metot tüketicisi konumundadırlar. Doğrusu aynı tespitin büyük ölçüde, genel Türk tarihçiliği için de geçerli olduğunu söylemek çok yanlış olmaz. Türk akademisyenler tarafından telif edilen metodoloji kitaplarına bakıldığında, bunların büyük ölçüde Batı'daki benzer eserlere dayanılarak hazırlanmış oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır. Farklı olan taraf, alan örnekleri ve kaynaklarının Türk tarihinden seçilmeleridir.

2. Metodoloji Çalışmalarına İlgili Azlığı

İslâm Tarihi alanında yüksek lisans ve doktora seviyesinde İbn Kuteybe, Vakıdî, Taberî, Yakubî, Bîrûnî, İbn Haldûn, İbn Miskeveyh, el-Kafiyeci... gibi müelliflerin tarihçiliği üzerine çalışmalar yapılmış ya da yapılmaya devam etmektedir. Ancak, bir kaç istisna, bu çalışmalarda karşılaşılan bariz eksikliklerden biri, önce tarihçinin kendi dönemi ve öncesi ile mukayese edildiğinde yeri ve öneminin ne olduğu, ikinci olarak da bugün var olan tarihçilik anlayışı veya anlayışları açısından ne anlam ifade ettiği hususlarının yeterince ortaya konamamış olmasıdır.

Böyle bir sonucun ortaya konması, şüphesiz araştırmacının İslâm tarihçiliği ile birlikte Doğu ve Batı'daki tarihçilik anlayışları hususunda yeterli bir bilgi birikimine sahip olmasını gerekli kılmaktadır. Bu olmayınca, çalışmalar, az önce de işaret edildiği üzere, bilimsel hayatımıza anlamlı yenilikler katmakta arzulanan seviyenin gerisinde kalmakta, klâsik tarihçilerimizi anlamaya yönelik ihtiyaç ortadan kalkmadığı için, aynı konuların bir daha çalışılması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Bu tür araştırmalar dışında, İslâm Tarihi bazı akademisyenler, metodoloji çerçevesinde değerlendirilebilecek olan birkaç çalışma orta-

ya koymuşlardır. Bunlardan biri, Hüseyin Algül'ün "İslâm Tarihi Araştırmalarında ve İslâm Tarihi Dökümanlarının Değerlendirilmesinde Dikkate Değer Hususlar" isimli tebliğidir. Bu tebliğde konumuz açısından önem arzeden üç öneriye yer verilmektedir.

Bunlardan birincisi; haberlerin ve kaynaklarının değerlendirilmesi mânâsında kaynak tenkidine önem verilmesi, ikincisi, yeni araştırmacıların usul konusunda çalışmaya yönlendirilmesi, üçüncüsü ise, klâsik kaynakların, halkın zihnini karıştırabilecek (Meselâ, Garanik rivayetleri gibi) rivayetlerden arındırılmadan bunların tercümesinden kaçınılması gerektiği hususudur. İlk iki teklifin önemi ve gereği açık olmakla beraber, üçüncü teklif için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Kaynakların tercüme edilip edilmemesi bir tartışma konusu olabilir. Ancak bir kaynak tercüme edilecekse, mutlaka kendi bütünlüğü bozulmadan, olduğu gibi tercüme edilmelidir, kanaatindeyiz. Kaynaklarda, ister mevzû isterse kafa karıştırıcı olsun, her rivayetin geçmişle ilgili doldurduğu bir boşluk, yerine getirdiği bir fonksiyon ve izaha kavuşturulduğu zaman anlamlı hale gelen bir yanı mevcuttur. Binaenaleyh asıl yapılması gereken, hoşâ gitmeyen rivayetlerin tasfiyesi değil, bunların niçin, nasıl ortaya çıktığını ve ne tür bir tarihî fonksiyon icra ettiğini izaha kavuşturmak olmalıdır.

Ahmet Önkal ise "İslâm Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler" isimli tebliğinde günümüzde bir araştırmacının sahip olması gerekli özellikleri "kendine güven duyma", "sorumlu ve objektif olma", "müsteşriklerden yararlanmakla beraber onların peşin hüküm ve ön yargılarının farkında olma" şeklinde sıralar ve asıl önemlisi, bir İslâm Tarihi araştırmacısı için, kaynaklarda bir olayla ilgili farklı bir çok rivayetle karşılaştığında sonuca varmak için takip edebileceği bir yöntem önerisinde bulunur.

Ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse, böyle bir durumda araştırmacının izleyeceği yöntem; sırasıyla mukaddem ve muahhar tüm kaynakların tespit edilip müelliflerinin vefat tarihine göre kronolojik sıraya konması, kronolojik sıra içerisinde bütün rivayetlerin mukayeseli olarak değerlendirilmesi (ihtilâf ve ittifak edilen, zamanla farklılık kazanan yönlerin belirlenmesi), râvi değerlendirmesi ve bu değerlendirmenin metinle ilişkisi kurulduktan sonra sonuca varılması.

Bilim adamlarımızın bu çalışmalarının alanımız için bir katkı olduğu muhakkaktır. Ancak muhakkak olan başka bir husus daha var ki, o

da günümüzde genel tarihçilikle ve tarih yazımı ile ilgili gelişmeler dik-kate alındığında, alanımızın yöntemle ilgili çok daha fazla katkıya ihti-yacının bulunduğudır. Bunun için İslâm tarihçilerinin metod/yöntem ça-lışmalarına daha fazla ilgi göstermelerinin ne derece elzem olduğu açık ve ortadadır. Zira hepimiz biliyoruz ki, metodunu geliştiremeyen bir bi-lim dalının muhtevasını zenginleştirmesi mümkün ve muhtemel olamaz. Bizim tebliğimiz de, aşağıda ele alacağı konularla, esas itibariyle soru-nun önemine dikkat çekme ve bazı meselelere temas etme bakımından bir katkı olarak görülebilir.

3. Tarihî Perspektifimize Dair Bazı Sorular ve Sorunlar

Bu başlık altında, tarihe ve tarihçiliğe bakış açımızı belirlemeye yardımcı olacak bazı soruların cevapları aranmaya çalışılacaktır. Bu so-ruları şöyle formüle edebiliriz: Tarihî çalışmalarımızla neyi hedefliyoruz? Yalnızca tasvirî belge-bilgi tarihçiliği mi yapmalıyız yok-sa bununla birlikte yorumlayıcı bir tarihçilik de perspektifimiz içinde olmalı mıdır? Yorumlayıcı tarih anlayışını kabul edersek, toplumsal de-ğişimin seyri ile ilgili kuramlara nasıl yaklaşmamız gerekir? Daha genel çerçevede kuram-tarih ilişkisini nasıl değerlendirebiliriz?

İslâm Tarihi'ni soyutlamacı bir bakış açısıyla "sui generis" (özel, başkasından farklı) olarak mı yoksa dünya tarihinin bir parçası olarak mı görüp değerlendireceğiz? Bu soruların her birinin bir diğeriyle ilinti-si olduğu aşikardır. Bu nedenle de aşağıdaki satırlarda, sorular cevaplara, tek tek değil de büyük ölçüde toplu bir metin içinde karşılıklarını bulacaklardır.

İslâm tarihçilerinin çalışmalarını esas itibariyle tasvirî (deskriptif) yazım tarzının egemen olduğu belge-bilgi tarihçiliği olarak değerlen-dirmek yanlış olmaz. Bu tarzın en önemli özelliği, bir olay ya da olay-larla ilgili kaynaklardaki işlenmemiş malzemeyi tarih tenkidinin süzge-cinden geçirdikten sonra, mekan ve zaman bağlantısını kurmak suretiyle belli bir düzen içinde işlenmiş olarak sunmak ve tasvirini yapmaktır.

Şerif Mardin, bir kaç istisna, son devir Türk tarihçilerinin yaptığı araştırmaların da esas itibariyle analitik değil tasvirî olduğunu, bu ça-lışmaların tarihi olayların yan yana konmasının kendi başına bir anlam taşıdığı savına dayalı olarak yapıldığını söyler, Fransızların "olaylar ta-

rihi” (histoire evenementielle) dedikleri bu tarz için E. Ziya Karal ve İ. H. Uzunçarşılı'nın çalışmalarını örnek gösterir³¹

Son yıllarda bu tarz tarihçilik en canlı örneklerini şeri'yye sicilleri, vakfiyeler ve tapu tahrir defterleri üzerine yapılan çalışmalar vasıtasıyla vermektedir. Oktay Özel'in de belirttiği gibi, seçilen bir belge türü üzerinde yapılan bir transkripsiyon çalışmasıyla yüksek lisans tezi, yine seçilen belge türünün içerdiği verilerin belli bir bölge bazında bol tasnifli, bol tablolu, bol rakamlı tasvirinden ibaret bir çalışmayla da doktora tezi hazırlanmaktadır. Daha önceden hazırlanmış model çalışmalar bulunduğundan, araştırmacılar kendi belgelerindeki bulguları bu modellere göre dizayn etmekte zorluk çekmezler. Böyle bir süreçte araştırmacının özgün değerlendirme ve analiz çabasına gerek kalmamaktadır.

Tarihçilik mesleğine daha girişte belli bir tür belgeye angaje olmanın yarattığı sınırlılık, o belge türünün nasıl kullanılacağı yönünde örnek oluşturan mevcut çalışmaların sunduğu şablonlarla daha da artmakta, sonuç olarak tarihçi adayı, çok dar bir alanda hayli sınırlı bir “zanaat” icrasıyla yetinen bir uzman teknisyen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür tarihçilik kendi “lonca” terminolojisini üreterek “defterci”, “vakıfçı”, “sicilci” terimlerini tarih literatürümüze kazandırmıştır (Özel, 153-4). Osmanlı Tarihi çalışmalarında şahidi olduğumuz bu durumla, genel olarak klâsik dönem İslâm Tarihi konuları üzerine yapılan çalışmalarda karşılaşmamız mümkündür.

Mamafih, tasvirî belge-bilgi tarihçiliğini, yalnızca İslâm veya Türk tarihçilerinin bir özelliği olarak görmemek gerekir. XIX. yüzyılda Ranke tarafından esasları belirlenen profesyonel tarihçilik, esas itibarıyla geçmişte salt tikel ve benzersiz olanın belgeci-tasvirî bir araştırma tarzıyla bulunup çıkarılmasını benimsemişti.

Bu tarihçilik türü Batı'da tarihçilerle diğer sosyal bilimciler, özellikle de sosyologlar arasında ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Sosyologlar, belge-bilgi eksensiz tarihçileri öteden beri, sistemleri ya da yöntemleri olmadan amatörce olgu toplayan, ellerindeki verileri çözümlenmekten aciz “miyoplar” şeklinde tavsif etmişlerdir. Bu konuda belki de en sert suçlamayı yapan ünlü Fransız sosyologu O. Comte olmuştur.

Ona göre, belge-bilgi tarihçilerinin ortaya koyduğu çalışmalar, “kısır anekdotların kör toplayıcıları tarafından akıl dışı bir merakla ço-

³¹ Mardin, 656.

cukça biriktirilmiş önemsiz ayrıntılar”dan başka bir şey değildi. Spencer ise, belge-bilgi tarihçisinin yerine getirebileceği en yüksek görevin karşılaştırmalı bir sosyolojiye malzeme oluşturmak üzere ulusların yaşamlarını aktarmak olduğunu belirtiyor, dolayısıyla da tarihçileri hammadde toplayıcıları olarak görüyordu.

Belge-bilgi tarihçiliğinin olayları yorumlama ve çözümlemeden uzak duruşu nedeniyledir ki bir taraftan tarihi yorumlama işini sosyologlar üstlenirken diğer taraftan tarih alanının kendi içinden belge-bilgi ile birlikte yorumu da tarihçiliğin ayrılmaz bir parçası olarak görme istikametinde arayışlar belirmeye başlamıştır. Bu arayışlar başlangıçta da zikredildiği gibi geçen yüzyılın en etkili tarih ekolünün, yani Annales Okulu’nun vücut bulması sonucunu doğurmuştur.

Onların temel hedefi; daha geniş ve daha insani bir tarihi, bütün insan etkinliklerini kapsayacak ve olayların belgelere dayalı olarak tespit edilmesi yanında, “yapılar”ı çözümlemekle uğraşacak bir tarih yazmaktı. Bunun için Febvre ve Bloch, tarihçilerin komşu disiplinlerden birşeyler öğrenmeleri gerektiğini dile getirdiler. Her ikisi de dilbilimle ilgilendiler. Her ikisi de filozof-antropolog Lucien Levy Bruhl’un “ilkel zihniyet” incelemelerini okudular.

Febvre; özellikle coğrafya ve psikolojiye ilgi duyuyordu. Bloch ise sosyolojiye yakındı. Braudel, bu yüzyılın en önemli kitabı sayılmaya hak iddia edebilecek bir yapıtın yazarı olması yanında iyi derecede iktisat ve coğrafya biliyor ve bir toplumsal bilimler ortak pazarına kuvvetle inanıyordu. Özellikle tarih ve coğrafyanın birbirine yakın olmaları gerektiği inancındaydı³².

Salih Özbaran’ın dediği gibi, “XIII-XIV. yüzyıllarda Fransa’daki köy yaşamını yansıtan E. L. Roy Ladurie’nin Montaillou’sunu, dayandığı kilise belgelerinden, papaz kroniklerinden çok daha ilginç kılan ve rekor düzeyde satmasına yol açan özelliği; ortaçağlar köyündeki gündelik hayatı, çobanların yaşantısını, evlilik konusunu, kadını, mülkü, işçiliği ve zaman kavramını işlemesi yanında, halkın fakirliğini, sağlıklı yaşamdan ne denli uzak oluşunu, bilgisizliğini yansıtmış olmasıydı. Ladurie’nin yaptığı; belgelerin, kaynakların çağdaş bir dille çağdaş bir insan için yorumlanması, bir başka ifadeyle tarihi verilerle antropolojinin birlikteliğinin kurulmasıydı³³.

³² Burke, 1 vd.

³³ Özbaran, 19.

F. Barudel'in, *II. Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* isimli devasa eserinde tek bir tarihî zaman yerine, coğrafyanın durağan zamanı (longue durée), toplumsal ve ekonomik yapılarıdaki değişimin yavaş işleyen zamanı ve siyasal olayların hızlı akan zamanı şeklinde üç farklı zaman kuramını ortaya atması ve konuları bu kurama göre işlemesi, ayrıca siyasî ve etnik sınırları aşarak Atlantik'ten Osmanlı-İran sınırına, Büyük Sahra'dan Orta Avrupa'ya kadar olan bütün coğrafya ve üzerindeki halkların müşterek tarihini yazma teşebbüsünde bulunması, tarihçilik alanında gerçekten başlı başına çok büyük bir yenilikti³⁴.

Keza, yine Annales geleneği içinde yetişen P. Guichard'ın al-Andalus: Estructura antropologica de una sociedad İslâmica en Occidente* (Endülüs: Batı'daki bir müslüman toplumun antropolojik yapısı) isimli eserinin Endülüs'le ilgili en çok okunan eserler arasına girmesini sağlayan en temel özelliği, adından da anlaşılacağı gibi tarihî verilerle antropoloji ve sosyolojinin verilerinin sentezlendiği bir çalışma olmasıydı.

Tarihçilik alanında bu büyük adımların atılmasında hiç şüphesiz az önce de ifade edildiği gibi Annalescilerin tarih dışındaki sosyal bilimlere olan yakın ilgilerinin önemli rolü vardı. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa Annales'in de etkisiyle Tarihçilerle sosyal bilimler arasında ciddi bir yakınlaşma meydana geldi.

Toplumsal tarihçilerle toplumsal kuramcılar arasında bir amaç birliğinin olduğu kanaati yaygınlık kazandı. Tarih kelimesi sosyal bilimlerin bazılarının ilk ismi haline geldi: Tarihî Sosyoloji, Tarihî Antropoloji, Tarihî Coğrafya, daha seyrek olarak Tarihî İktisat gibi. Bu söz konusu sosyal bilim alanlarında (sosyoloji, antropoloji, coğrafya) çalı-

³⁴ Özbaran, 35.

* Barcelona 1976. İspanyol tarihçiler arasında, İspanya'daki müslüman varlığının İspanyol kültürü ve kimliğinin oluşmasındaki yeri konusu iki farklı tarih tezi ortaya çıkarılmıştır. America Castro'nun öncülük ettiği tezde İspanyol kimliğinin teşekkülünde Endülüs'ün belirleyici bir rolü olmuştur. Buna karşılık Sanchez Albornoç'un fikir babalığı ettiği teze göre ise, İspanya'da İslâm hakimiyeti, kültürel etkiler yapsa da, kimlik oluşturmada bir rolü olmamıştır, çünkü İspanyol kimliği öteden beri vardı, üstelik bu kimlik müslüman fatihleri kendi potasında eritmiştir, onlara İspanyol damgasını vurmuştur. P. Guichard, zikredilen çalışmasında, etnolojik ve tarihsel verileri sosyolojik kavramların yardımıyla yorumlayarak, fetihten sonraki ilk üç yüzyılda Endülüs toplumunun yapısal özelliklerini tespit etmiş ve bu özellikler muvacehesinde müslüman fatihlerin Endülüs'de gerek sosyal gerekse kültürel hayatın hakim ve şekillendirici unsurunu olduğu sonucuna ulaşmış, dolayısıyla da Sanchez Albornoç'un öncülük ettiği tezi zayıflatmak suretiyle çok ciddi bir yankı uyandırmıştır.

şan bilim adamlarının çalışmalarına tarihî boyut katma ihtiyacından kaynaklanmaktaydı.

Sosyal bilimcilerin tarihe bu kadar ilgi duymalarının, tabîî olarak tarihle söz konusu sosyal bilimlerin sınırlarının karışması veya belirsizleşmesi (Meselâ, tarihî coğrafya nerede biter toplumsal tarih nerede başlar v&ya tarih nerede biter tarihî sosyoloji nerede başlar vb.) konusunda bir belirsizlik ortaya çıkardığına işaret etmeden geçmemelidiriz.

Tarihin yorum ve kuramla ilişkisi üzerine *Tarih ve Kuram* isimli müstakil bir eser kaleme alan P. Burke'nin, Batı'da bu konudaki gelişmelere ilişkin değerlendirmesini aynen aktarmak istiyoruz: "Ben kimi toplumsal tarihçinin yaptığı "kuramsal dönüş"ü ve kimi sosyologların yaptığı "tarihî dönüş"ü son derece sevindirici buluyorum.

"Francis Bacon, ünlü bir parçasında veri toplamakla yetinen karınca benzeri görgücülerle (ampirist) ağlarını kendi içlerinden çıkararak örümcek gibi salt kuramcılara eşit ölçüde haklı eleştiriler yapmıştı. Bacon, hammaddesini arayan ama aynı zamanda onu dönüştüren arı örneğini salık veriyordu. Onun örneği, doğa bilimlerinin tarihine olduğu kadar tarihî ve toplumsal araştırmaların tarihine de uygulanabilir niteliktedir. Tarihle kuramın birleşmesi gerçekleşmeden ne geçmiş ne de şimdiki anlamamız olasıdır."³⁵

Batı'da belge-bilgi tarihçiliğinden yorumlayıcı tarihe geçişle ilgili bu kısa açıklamanın ardından tekrar kendi tarihçiliğimizin durumuna dönecek olursak, bu konuda bir kez daha Şerif Mardin'e kulak vermemizde yarar vardır. Şerif Mardin, Batı tarihçiliğindeki sözü edilen yorumlayıcı/çözümleyici gelişmelerin bizim tarihçiliğimizde olmayışını, Osmanlı tarihçiliği örneğinden hareket ederek olayların asıl arka planına inme veya toplumsal değişimlerde etkili olan dip dalgalarını keşfetme hususunda tecessüs eksikliğine bağlar ve şöyle der:

"... tarihçilerimizin ele aldıkları olaylar, konularla ilgili soru sorma şeklinde bir tecessüslerinin olmadığı görülür. Bu tecessüsü şöyle ifade edebiliriz: Osmanlı kurumları niçin belirli bir şekli almışlardır? Diğer toplumların kurumlarından ne şekilde ayrılırlar? Derin vurguları satıhta gözükmeyen hangi yapısal unsurları gözümüzün önüne serer?" Şerif Mardin, Fuat Köprülü ve Halil İnalcık'ı bu genellemenin dışında tutar. Nitekim ona göre Türk tarihçileri arasında bu soruları sormaya ilk yaklaşan Fuat Köprülü'dür. Onun en önemli özelliği Osmanlı Tarihini

³⁵ Burke, 18.

Osmanlı kültürünün bütünü çerçevesinde değerlendirmiş olmasıdır. İncalcık, ilk kez “olayların arkasındaki örüntü”yü aramıştır.

Meselâ ona göre, Tanzimat’ın ilk yıllarına rastlayan ayaklanmalar “bir güruhun yıkıcılığı” değil, arkasında bir toplumsal sorun gizlenmektedir. İncalcık tezini bu şekilde izah ettikten sonra enerjisini Osmanlı kurumlarının iç mekanizmalarının işleyişi üzerine teksif etmiştir. Şerif Mardin’in saydığı bu iki isme her halde bir üçüncü isim olarak Ömer Lütfü Barkan’ı da eklemeli ve her üçünün de Annales’den etkilenmiş olduklarını hatırlamadan geçmemeliyiz.

Peki, aralarında İslâm tarihçilerinin de bulunduğu Türk tarihçilerinin büyük bir bölümü, olayların arka planını niye merak etmiyor veya çalıştıkları konularla ilgili olarak yukarıda formüle edilen soruları veya benzerlerini niçin sormuyorlar? Tarihe sorular sormama/soramama tabusu nereden gelmektedir? Şerif Mardin bu durumun muhtemel sebebi olarak müslüman toplumlarda –tabî ki bunlardan biri olarak Osmanlı toplumunda Eflatuncu düşünce modelinin, yani nomos’un hakim olmasını görmektedir.

Bu modelle düşünen bir toplumda, görünen olayların arkasında bir “giz” aranmaz. Tarihçi için, toplumların ancak zamanla tespit edilmesi mümkün olan bir gizli, şekillendirici arka planını arama gibi bir mesele yoktur. Yalnızca görünen olayların “doğru” veya “yanlış” olduklarını tespit önemlidir. Oysa aydınlanma sonrasında Batı’da Aristot’un geliştirdiği physis fikri hakim olmuştur. Physis, tabiat ve insan olaylarında şekillendirici güçtür. Bir sürecin belirli bir amaca, bir “son”a doğru yönelirken zamanla şekillenmesi, zaman içinde ne olduğunun belirlenmesi, esas kimliğini zamanla ifşa etmesi, gizli bir oluşum mantığının anlaşılmasıdır.

Marks’ı, Freud’u anlamak, bu gizli şekillendiriciyi arka planı bir sav olarak kabul ettiklerini anlamaktan geçer. Asıl hedef, “maskenin arkası”ndakileri ortaya çıkarmaktır. Tarihçi için toplum hakkında bilgi toplayıp, “iyi” mi ya da “kötü” mü olduğunu tespit bir başlangıçtır. Asıl konu tarihi sorgulamaktır. .. Bu tecessüs, Osmanlı’da “gereksiz”, Cumhuriyet’te “tehlikeli” sayılmıştır... Türkiye’nin fikir tarihinin gelişmesi tarihe soru sormaya başlamakla şekillenecektir(Mardin, VII, 656-8).

Şerif Mardin’in şikayet konusu ettiği husus uzun yıllar “belge mi, teori mi” şeklinde tartışma konusu olmuştur. Mamafih 70’ler, özellikle de 80’lerde hem “belge” hem de “teori”yi iyi kullanabilen yeni bir ku-

şahın yetişmeye başlamasıyla tartışmanın şiddetini kaybettiği, hatta bir uzlaşma noktasının bulunduğu söylenebilir (Çetinsaya, 144).

Gerek Batı gerekse Türk Tarihçiliğinin bugün gelmiş olduğu bu noktada, İslâm Tarihi çalışmalarında yalnızca tasvirî belge-bilgi tarihçiliğiyle yetinmeyerek yorumlayıcı ve çözümleyici bir tarihçiliğe doğru yönelmemiz gerektiğini belki de hepimiz müşterek bir kanaat olarak paylaşıyoruz. Ancak burada asıl sorun, bunun nasıl yapılacağı hususudur. Çünkü yorumlayıcı tarihe yönelmek, diğer sosyal bilimlere açılmayı, onların terminolojisine vukufiyet kesbetmeyi gerektirmektedir.

Eğer kuramlı çalışacaksak veya daha doğru bir ifadeyle çözümlerimizde kuramlardan yararlanmak niyetini taşıyorsak; toplumsal rol, cinsiyet ve cinsel rol, aile ve akrabalık, cemaat ve kimlik, sınıf/zümre/tabaka, statü, toplumsal hareketlilik, iktidar, merkez –çevre, hegemonya ve direniş, zihniyet ve ideoloji, para ve mal hareketleri, tarımsal toplum, feodalite, ikta vb. sosyolojik, politik ve ekonomik kavramlara vakıf olmamız asgari bir şarttır.

Diğer taraftan yorumlayıcı/çözümleyici tarih yazımında zamanın akışı içerisinde toplumun geçirdiği değişikliğin niteliğine ilişkin sahip olacağımız kabuller veya nazariyeler de son derece önemlidir. Bu hususta döngüsel/devri³⁶, ilerlemeci³⁷ ve belirsizlik (kaos)³⁸ şeklinde başlıca üç nazariyenin olduğunu biliyoruz.

³⁶ Bu nazariyenin en önemli örneği İslâm dünyasında İbn Haldûn, Batı'da ise Machiavelli, Oswald Spengler ve en son Toynbee'dir. Bu nazariyeyi benimseyenler, geçmişte büyük, yinelenen düzenlilikler, durmadan yeniden başlayan döngüler aramışlar; bunları bilmenin yalnız geçmişi anlamamızı sağlamakla kalmayıp, geleceği de öngörmemize imkan vereceğini, çünkü bir tarihsel döngünün hangi noktasında bulunduğumuzu bilirsek, geçmişteki döngülerin benzer aşamalarındaki olayların akışıyla karşılaştırmalar yapabileceğimizi ve böylece içinde bulunduğumuz döngünün bitimine değin neler olacağını bilebileceğimizi öne sürmüşlerdir. Ünlü İngiliz tarihçi E. Carr, bu nazariyenin birbirinden farklı toplumlara uygulanamayacağı, uygulandığında ortaya çıkacak sonuçların çok yüzeysel kalacağı, dolayısıyla da günümüz dünyasında toplumların değişimini incelemekte ciddiye alınmasının mümkün olmadığı tenkidinde bulunmaktadır (Carr, 57-8).

³⁷ Günümüzde hakim olan genelde bu bakış açısidir. Aydınlanma sonrasında doğa bilimlerindeki ve teknolojiadaki gelişmelerle ortaya çıkan bir bakış açısı olup, tarihin kaçınılmaz bir ilerleme ve gelişme yolunda olduğu görüşünü içerir ve geçmişte bugünün ışığında değerlendirir. İlerlemeci bakış açısı da kendi içinde ikiye ayrılır: Evrimci ilerlemeci model ki, Spencer ve Weber bunu kabul etmişlerdir. Diğer ise tez-anti tez karşıtlığı üzerine kurulan çatışmacı-devrimci Marksist modeldir. Bu modelin en riskli yanı, bugünden geriye bakarak geçmişteki kişi, grup ve olayları "ilerlemeye engel olanlar ve olmayanlar" şeklinde bir tasnif yapmasıdır. Böylece "ilerici" ve "ge-

Bu noktada yorum ve çözümlene yaparken kuramlardan veya modellerden yararlanmanın avantajları olduğu kadar bazı riskler taşıdığını da belirtmeden geçmemeliyiz. Bunların başında sosyal bilimlerde kullanılan modellerin ve kavramların hemen tamamının Batı tarihinden hareketle üretilmiş, dolayısıyla da Batı merkezli olmasıdır. Maalesef kendi sosyal bilimcilerimiz, özellikle de sosyologlarımız, söz konusu model ve kavramların İslâm Tarihi açısından bir değerlendirmesini yapabilmiş değillerdir. Tarihçi, meselenin bu yönünün farkında olarak, modele saplanıp kalmamalıdır. Bu hususta Halil İnalıcık'ın şu uyarısı dikkate değerdir:

“Tarihçi bir modele saplanıp kalırsa tarihi anlayamaz. Tarihi anlamak için hipotezler, modeller kullanılmasın demiyorum, fakat modelin doğruluğunu ispat etmek için tarihî hakikatleri çarpıtmak, modele uydurmak, gerçek tarihçilikle bağdaşmaz. Zaman zaman böyle modellerin öne geçtiği tarih yorumları oldu; ama bakın, hiç kimse bunları okumuyor... Tarih, duyguların değil, aklın ışığında belgelerin bize gösterdiği bir dünyadır. Kavram ve modeller, hadiselerin kavranmasında ancak bir çerçeve olabilir”.

Bizler lise yıllarından beri tarihe yardımcı ilimlerin adlarını ezberlememize, lisanüstü derslerimiz esnasında Tarih Metodolojisi bağlamında “sosyoloji, antropoloji, etnoloji, filoloji, coğrafya, arkeoloji, siyaset felsefesi, iktisat tarihi... tarihe yardımcı bilimlerdir” diye hafızalarımıza nakşetmemize rağmen, bu derslerin muhtevalarının alan çalışma-

rici” kavramlarının hiç söz konusu olmadığı olay ve dönemler için çok kaba bir anakronizm yapılarak bu kavramlar rahatça kullanılabilir. Nitekim kendi tarihimizden Şeyh Bedreddin'in veya Ebû Zer'in nasıl sosyalizmin “ilerici” öncülü olarak ilan edildiklerini biliyoruz. Yine bu kaba anakronizmin ve kavram çarpıtmasının güzel bir örneğini, II. Osman (Genç)'in katli vakasının (1622) Osmanlı tarih yazımında ele alınışında görebiliriz. II. Osman'ı, Osmanlı-Türk reform hareketini başlatmaya çalışmış, fakat gerici güçlerin isyanı sonucu bunu başaramadan tahttan indirilmiş bir padişah olarak değerlendirenler vardır. Baki Tezcan'a göre, XVII. Yüzyılda yazılmış olan tarihlerden böyle bir kanaat edinmek mümkün olmamakla beraber, II. Osman'ın Osmanlı reform hareketinin öncüsü olarak çizilen portresi, XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyılda Osmanlı ve sonra da Türkiye siyaset sahnesinde meydana gelen gelişmelerin bir ürünüdür.

³⁸ Tarihe ve toplumsal değişmeye postmodernist bir bakışın sonucu oluşan bu yaklaşıma göre, tarih belirsiz çeşitlilikteki olguların belirsiz bir akışından başka bir şey değildir. İlhan Tekeli yerinde bir tespitte bulunarak bu anlayışı benimsediğimiz takdirde tarih yazımının mümkün olamayacağını ifade etmektedir (Tekeli, 56-7).

larımızla ilgisini kurmakta yeterli performansı gösterdiğimizi söyleyemeyiz. Bu bir birikim meselesi olduğunun farkındayız.

Bir altyapı olmadıkça bu birikimin de olamayacağını biliyoruz. Bunun için özellikle yüksek lisans ve doktora ders programları esnasında, İslâm Tarihi alanında çalışma yapacak akademisyen adaylarının tarihe yardımcı bilimler konusunda bu bilim dallarının benzer programlarına yönlendirilmelerinin önemli ve gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Bu sayede araştırmacı adaylarının sözü edilen bilim dallarının terminolojisine vukufiyet kesbetmeleri sağlanabilir. Bundan sonrasını kendi şahsi okumalarıyla zenginleştirmesi kendi üzerine düşen bir görevdir.

Tarihî perspektifimizin muhtevasını tayin noktasında yorumlayıcı/çözümleyici tarihî yaklaşım kadar önemli olan bir diğer konu da, İslâm Tarihini belli bir izolasyon içinde, özel ve kendine has bir araştırma alanı olarak mı yoksa dünya tarihinin bir parçası olarak mı ele alacağımız hususudur. Bir başka deyişle İslâm tarihçileri olarak, yalnızca bu tarihin veya bu tarihin gerçekleştiği coğrafyanın sınırları içinde kalarak, yalnızca bu tarihin olaylarını ele almakla mı meşgul olacağımızı, yoksa İslâm Tarihi olaylarını dünya tarihinin geneli içinde değerlendirme cihtine de gitmemiz gerekip gerekmediğini tartışmamız gerekmektedir.

İslâm Tarihini genel tarih içinde ele almalıyız, diyorsak; bunu gerçekleştirmek için karşılaştırmalı tarihe yönelmemiz gerekecektir. Karşılaştırmalı tarih çalışması yapabilmemizin de bazı temel şartları bulunmaktadır. Birincisi karşılaştırması yapılacak kültürlerin dillerinin iyi bilinmesidir.

Örnek vermek gerekirse, Endülüs tarihi çalışan bir İslâm tarihçisi, Arapçanın yanında Latince, İbranice, İspanyolcayı mutlaka bilmek durumundadır. İspanyolca derken de kastettiğimiz günümüz İspanyolcası değil, klâsik İspanyolca, yani Kastilya dilidir. Keza bu dil içindeki Katalanca, Gallegaca gibi farklı diyalektleri de anlıyor olmalıdır. Endülüs tarihi araştırmacısı, ister siyasî ve idarî isterse sosyal ve kültürel tarihle alakalı olsun çalışmak istediği pek çok konunun zikredilen dillerde kaynakları olduğunu görecektir. Tipik bir misal olarak Moriskolarla ilgili kaynakları verebiliriz.

Günümüzde Portekiz ve İspanyol arşivlerinde Moriskolara dair binlerce vesika bulunmaktadır. Keza o kadar olmasa da Osmanlı, Fransız ve Fas arşivlerinde de bu toplulukla ilgili arşiv vesikaları bulunduğu bilinmektedir. Araştırmacı; Moriskolar konusunda orijinal bir çalışma

yapmak istiyorsa, XVI. yüzyıl İspanyolcası, Osmanlıcası, Fransızcası ve Arapçasına ve bu dillerin paleografyasına aşına olmak zorundadır.

Bugün Halil İnalıcık'ın iyi bir tarihçi olarak şöhret bulmasında, metodolojisi kadar bildiği dillerin sayısının karşılaştırmalı tarih çalışmaya imkân verecek kadar fazla olmasının da rolü olduğu muhakkaktır. İngilizce, Almanca, Fransızca'yı çok iyi okuyabilen İnalıcık, Arapça ve Farsça'yı da kullanabilmektedir. Bir sözlük yardımıyla okuyabildiği diller arasına İtalyanca'yı da katabilmektedir. Yine diğer meşhur tarihçilere ve müsteşriklere baktığımızda da bir çok dili bilmeleri ve araştırmalarında kullanmaları, temel hususiyetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karşılaştırmalı tarih çalışmalarında dilin kültürel etkileşimleri tespit için kullanılması da son derece önemli bir husustur. Yalnız Z. Velidi Togan'ın haklı olarak işaret ettiği gibi bu tür çalışmalarda filolojinin yardımına müracaat eden tarihçi, filoloji metotlarına vakıf olmalıdır. Bu olmadan dilden yararlanılmaya çalışılırsa, araştırmacının yanılma ve yanlış düşme ihtimalinin yüksekliği söz konusudur. Sözelimi sırf dilsel bazı benzerliklerden dolayı geçmişte birçok kavmin Türklüğü veya Araplığı iddia olunabilmiştir³⁹.

Kültürlerdeki ve kültürler arasındaki karşılıklı değişim ve etkileşimi tespit edebilmek için ilgili dillerdeki değişimin incelenmesi oldukça uygun bir modeldir. Farklı dillerin teması, kültürlerin teması konusunda adeta bir "küçük evren (micro cosmos)" sunmaktadır. Dildeki kelimelerden, fonetik ve sentakstan hareketle en derindekinden en yüzeydekine doğru bir kültürden diğerine dil vasıtasıyla geçen tesirleri ortaya çıkarmak, kısmen de olsa imkân dahilindedir.

Ortaçağ İspanya tarihinde kültürel değişimin şekli ve niteliği hususundaki en etkileyici sonuçlar karşılaştırmalı filoloji çalışmaları sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalarda sıklıkla kullanılan bir kavram vardır: "linguistik tabaka". Öncelikle dil çalışmalarında kullanılan bu kavram, bilahere kültürlerin birbirlerine varis olmalarının tarihî seyri ve şeklini ortaya çıkarmak için kullanılacak ölçüde genişletildi.

"Linguistik tabaka", yerin jeolojik yapısı örnek gösterilerek izah edilmeye çalışılır. Şayet yerin üst tabakası sınırlırsa altından bir başka farklı tabaka çıkar. Veya erezyon nedeniyle toprak kayması gerçekleşirse o sırada yerin içinde farklı katmanların veya tabakaların olduğu görü-

³⁹ Togan, 293-5.

lebilir. Kültürel etkiler de dil içinde böyle saklıdır. Önemli olan bunu ortaya çıkarabilmektir. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Yer örneği ile dil arasında, farklılıkları barındırma noktasında bir benzerlik olsa da dil zamanla içindeki, farklı kültürlere ait unsurları tasfiye etme özelliğine sahiptir. Dolayısıyla dilden yararlanırken bu özelliğinin göz ardı edilmemesi gerekir⁴⁰.

Karşılaştırmalı tarih çalışmalarının bir diğer temel şartı olabildiğince nesnel bir tutum sergileyebilmektir. Nesnelliğin esasında yalnızca karşılaştırmalı tarihin değil bilimsel çalışmanın en temel şartlarından birisi olduğunu hepimiz biliyoruz. Ancak sosyal bilimlerde bunun ne kadar izafi (göreceli) ve sorunlu olduğunu da biliyoruz. Tarih çalışmalarında “biz” ve “öteki/ler” ayrımının araştırmacının zihninde aktif halde bulunması, bazen açık bazen de satır aralarında öznelliği besleyen bir keyfiyet olarak karşımızda durmaktadır.

Batı tarihçiliğinden de bizden de bu tutuma dair çok sayıda örnekler verilebilir. Her şeyden önce Batı’da, bu gün giderek daha fazla tartışma konusu olsa da, sosyal bilimlerin ve bu arada tarihin Avrupa/Batı merkezli inşa edilmiş olması, Batılı bir araştırmacının bilinç altında Batı dışında kalanları, “öteki/ler” olarak görme şeklinde bir şartlanmayı peşinen oluşturmaktadır. Bu şartlanma çerçevesinde Avrupa, Herder’in ifadesiyle “...Tarihî yaşamın doğduğu kayırlmış merkez, döl yatağı Avrupa’dır. İnsan yaşamı yalnız Avrupa’da sahiden tarihîdir. Oysa Çin’de, Hindistan’da ya da Amerika yerlileri arasında hiçbir gerçek tarihî ilerleme yoktur. Yalnızca statik bir uygarlık, ya da tarihî ilerlemenin özelliği olan sürekli artan gelişme olmadan, eski yaşam biçimlerinin yerini yeni biçimlerin aldığı bir değişmeler dizisi vardır. Bu bakımdan Avrupa insanın hayvanlar arasında, hayvanların canlı organizmalar arasında, organizmaların yeryüzünde var olanlar arasında ayrıcalıklı olması gibi, insan yaşamının ayrıcalıklı bir bölgesidir”⁴¹.

Hegel, Marks, Weber ve Ranke de ifade biçimleri farklı farklı olsa da bu kanaati paylaşmaktadırlar. Din faktörüyle birlikte bu arka planı zihnimizde iyi tutarsak, Weil’in Hz. Peygamber’i “şeytan’ın kırıbaçı” olarak tavsif etmesini, Ranke’nin müslümanları “özgürleşemeyen ortaçağ toplumu” olarak nitelemesini, J. Burckhardt’ın İslâm’ı “güzel sanatların düşmanı” diye ilan etmesini, ya da Count Gobineau ve Renan’ın

⁴⁰ Glick, 277 vd.

⁴¹ Collingwood, 125.

İslâm medeniyetindeki müspet gelişmeleri Avrupa kökenli saydıkları İranlılara atfetmelerini, Welhausen'in Ortaçağ'da İslâm ve hrisityan medeniyetleri arasındaki bir karşılaştırmanın ikincisinin üstünlüğünü ortaya koyacağı vurgusunu yapmasını veya Toybee'nin İslâm'daki tevhid inancını ve devlet felsefesini Roma'ya dayandırmasını (Fück ve Hourani) daha iyi anlamamız ve değerlendirmemiz mümkün olur. Batıdaki bu temel şartlanmışlık hali, bugün dahi aşılabilmiş değildir. Bu konuda Batı'nın kendi içinde yaşanan tartışmalar, meselenin varlığının bir göstergesidir.

Mamafih daha önce de ifade edildiği gibi Annales ekolünün devlet merkezli tarihe olduğu kadar Avrupa merkezli tarihe de karşı olarak gelişmesi, gözden uzak tutulmamalıdır. Keza sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine Gulbenkian Komisyonu'nca 1995'te yayınlanan rapor da, Batı'da Batı merkezli bakışın ve şartlanmanın ciddi itirazlarla karşılaştığını göstermesi açısından önemlidir.

Batı'daki bu "biz" ve "onlar" ayırımının bir şekilde bizde de var olduğunu, açık ya da gizli çalışmalarımıza sindiğini söylersek, çok hak-sız bir iddiada bulunmuş mu oluruz? Şüphesiz her genellemenin hatalar ihtiva etme riski bulunmaktadır. Ancak kimi İslâm tarihçilerinin çalışmalarında zaman zaman öznelliğin ön plana çıktığı veya "tarihçi" kimliği ile "eğitimci" veya "tebliğci" kimliğinin birbirine karıştığını gösteren ifade kalıplarına hiç mi rastla mıyoruz? İşte size birkaç örnek:

"Hak dinden yan çizen insanoğlu, sapıklıkta o kadar ileri gitmiş ki, yer yüzünde ilk yapılan mabedi bile putlarla doldurabilmiştir. Bu insanlar mabudlarını mabedlere doldurarak gözleri önünde muhafaza etmişlerdir".

"Bütün bunlar bize gösteriyor ki, insanoğlu olanca sapıklığı ve Hak Din'i inkarcılığına rağmen inanma ve ibadet etme üzerine kurulmuş olan fitratına aykırı hareket edememiştir." (Yüksek Lisans Tezi-Kitaptan)

"...herkese iyilik yapmak için çırpınan Abbas gibi bir insan, İslâm'ı tanımadan ve iman etmeden ölseydi ne kadar yazık olurdu! Müslümanlar ne kadar çok şey kaybetmiş olurdu?..." (Doçentlik çalışmasından)

“(Falan) Paşa sağladığı başarılarından dolayı gurura kapıldı. Hayal dünyası genişledi. Hırsı arttı. Arkasında Osmanlı devleti gibi bir devletin olduğunu unutarak sağladığı başarıların tek sebebinin kendisi olduğunu sandı... Osmanlı sultanının karşısında ondan daha güçlü daha çok sözü geçen biri olmaya heveslendi. Herhalde Fransız diplomatların tahrikleri de bu konuda büyük rol oynadı. Gönlündeki hırs gözünü karartıp dünyadaki güç dengelerini göremedi. ..Osmanlı devletinin yapısını yenilemek, Avusturya ve Rusya karşısında dipdiri bir bünyeye kavuşturmak varken, o kolayını, yabancılarla anlaşarak kendi devletiyle uğraşmayı tercih etti.” (Kitaptan)

“...Ancak müslümanlar biraz daha sabretmeler ve dünyalık peşine düşmeselerdi Allah (C.C) zafer nasip edecekti. Manevi yüce hedeflerden sapılmadığı müddetçe zafer müslümanlardan yana olmuş...” (Makaleden)

Bu örnekler, üç farklı İslâm tarihçimizin muhtelif çalışmalarından alınmış olup, esas itibariyle “bütün İslâm tarihçileri böyledir” demek için değil, günümüz İslâm tarihçiliğinin önünde bir nesnellik sorununun bulunduğunu vurgulamak için arz edilmiştir. Mamafih İslâm Tarihi çalışmaları nesnellik açısından gözden geçirilse, örneklerin sayısının epeyce artacağından şüphe edilmemelidir. Bizdeki bu sorunun gerisinde, başka sebepler de bulunmakla beraber, Batı merkezli çalışmalardaki ölçüsü kaçmış öznel yaklaşımların, araştırmacıyı savunma psikolojisi içinde harekete sevk etmiş olmasının bir ölçüde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Yinelemek gerekirse, bugün fen bilimlerinde dahi yüzde yüz bir nesnellikten söz edilemeyeceği ileri sürülürken, sosyal bilimlerde kesin bir nesnellikten ve nesnel bilgidен söz etmenin geçerliliğini yitirmiş bir anlayış olduğunun elbette farkındayız. Ancak bu, nesnellığın tamamen önemini yitirdiği anlamına gelmez. Eğer, “ tam anlamıyla gerçek nedir, objektiflik nedir, bunu bilmek mümkün değil. Tarihi yaşayanlar da insanlardır, yazanlar da” diyen Halil İnalcık’ın tecrübesinden süzülen tavsiyelerine kulak verecek olursak “önemli olan tarihe tarafsız yaklaşmaktır. Vesikaları, belgeleri ortaya çıkardıktan sonra bunları yorumlarız, ama çarpıtmadan. Tarihçi için önemli olan, mümkün mertebe realiteye yaklaşmasıdır. Realiteye ne kadar yaklaşabilirsiniz, o kadar iyi bir tarihçi olursunuz...”

Nesnellik konusunu, bilimsel çalışmalarının büyük bir bölümünü İspanya'da müslüman ve Hıristiyan kültürlerinin birbiriyle etkileşimi üzerine tahsis etmiş olan Thomas F. Glick'in şu sözleriyle noktalamak istiyoruz: "Pozitivist gelenekte yetişmiş çoğu tarihçi gibi ben de objektif olmaya çalışıyorum. Ne var ki, eserlerimle Ortaçağ İspanya tarihine dair şekillendirmiş olduğum tabloda buna ne kadar muvaffak olduğumu bilemiyorum...Tarihçi yalnızca iki kültürün (müslüman ve Hıristiyan kültürleri) ikisiyle de kendisini aynileştirebilmesi durumunda, söz konusu araştırma alanına fazlasıyla zarar veren tahripkar eğilimleri önemli oranda dışarda bırakma ümidini muhafaza edebilir"⁴².

Karşılaştırmalı tarih çalışması yapabilmeyenin bir üçüncü şartı da, Ahmet Davudoğlu'nun Osmanlı Tarihi için söylediklerini İslâm Tarihi için genelleştirerek ifade etmemiz gerekirse, İslâm Tarihinin genel tarih içinde anlamlı bir şekilde yorumlayabilecek tutarlı bir tarih anlayışı ve metodolojisinin geliştirilmesidir. Herhangi bir toplumun ya da devletin genel tarih içindeki yerini anlamlandırmak, dikey (değişik zaman dilimleri arasındaki mukayese) ve yatay (eş-zamanlı toplumlar ve medeniyetler arasındaki mukayese) mukayeselerin yapılmasına bağlıdır. Dikey mukayeseler, bir toplumdaki değişim sürecini anlamlandırmak açısından; yatay mukayeseler ise, mukayese edilen toplum ve medeniyetlerin genel insanlık tarihine yaptıkları katkıları ortaya koyabilmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Hemen ifade etmeliyiz ki, Batı'da kimi tarihçiler; kendilerinin belirli, biricik ve yinelenemez (dolayısıyla da karşılaştırılmaz) olanla ilgilendikleri gerekçesini ileri sürerek mukayeseli tarih çalışmasına olumlu bakmamışlardır⁴³. Tarihinin ele aldığı olayların "biricik" ve "yinelenemez" olduğu doğrudur. Ancak, tarihçi kendisini yalnızca bu olayları tespit ve tasvir etmekle yükümlü sayacak, olaylar arasında benzerlik ve farklılıkları tespiti yönelik bir karşılaştırmadan kaçınacak ise, o zaman aralarında hiçbir ilinti kurulmamış, toplu bir değerlendirmeye tabi tutulmamış geçmişin bu biricik ve tekrarlanamaz olayları ne işe yarayacaktır? Böyle bir değerlendirmeyi tarihçi yapmayacaksa kim yapacaktır?

⁴² Glick, 4.

⁴³ Burke, 21.

4. Kaynak Kritiği Yöntemi ve Şarkiyatçılar

“İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler” isimli tebliğde kaynak kritiği yöntemine dair söylenebileceklerin azamisi dile getirilmiş bulunmaktadır. Onun için biz, burada aynı şeyleri bir daha tekrarlamak yerine, günümüzde şarkiyatçıların çalışmalarında bu metodun ne ölçüde ve ne şekilde kullanıldığına dair bazı örnekler arz etmek istiyoruz. Mamafih şarkiyatçılara geçmeden önce bizdeki İslâm Tarihi çalışmalarında kaynak kritiği yönteminin kullanımı ile ilgili kanaatlerimizi, bir kaç paragrafta da olsa ifade etmenin lüzumuna inanmaktayız.

Bilimsel çalışmalarda, en önemli ve öncelikli meselenin kaynak kritiği yapabilmek olduğunda şüphe yoktur. Orijinal ve bilimsel hayata katkı sağlayıcı nitelikte bir çalışma yapabilmeyen, kullanılması gereken kaynakların bilinmesi ve tanınmasıyla mümkün olabildiğini, buradaki bilim adamları kendi şahsî tecrübeleri sayesinde gayet iyi bilirler. Bardağın dolu tarafını görerek bir değerlendirme yapacak olursak, bizde kimi İslâm tarihçilerimizin kaynak kritiği metodunu gayet ustaca kullandıklarını memnuniyetle müşahede ettiğimizi ifade etmemiz gerekir. Örnek olarak Mustafa Fayda'nın *H. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler* (İstanbul 1989) isimli çalışmasını gösterebiliriz.

Bu eser, bir İslâm Tarihi çalışmasında çok farklı kaynak türlerinin kullanılması, bir mesele ile ilgili bütün haberlerin toplanması, özellikle de bunların birbiriyle karşılaştırılarak değerlendirilmesi, bu bağlamda yeri geldiğinde haberin hem kaynağının, hem metninin irdelenmesi, belli kriterler çerçevesinde “makul izah”ın ortaya çıkarılması, böylece tarihinin meseleye ilişkin tespiti şekillenmesi ve bunun bilimsel bir dille anlatımı açılarından dikkatle incelenmeye değer bir çalışmadır. Bu yöntemin, lisansüstü çalışmalarını Mustafa Fayda'nın yanında tamamlamış bulunan ve bir kısmı şu anda akademisyen olan araştırmacılar tarafından da takip edilmesi, bu konuda bir geleneğin oluşmaya başladığını göstermesi açısından sevindiricidir.

Bizde kaynak kritiği yönteminin kullanımı konusunda bardağın dolu tarafı yanında boş tarafının da bulunduğunu, İslâm Tarihi araştırmalarında yöntem meselesinin ele alındığı böyle ciddi bir ortamda mutlaka dile getirmeliyiz. Burada örnekler vererek kimseyi şahsî bir alınganlığa sevk etmek niyetinde değiliz, o sebeple de değerlendirmelerimizi genel yapmayı tercih etmekteyiz. Bilhassa doçentlik dosyaları sayesinde muttali olduğumuz kimi çalışmalarda, bazı akademisyenlerimizin

ya kaynak kritiğinin mahiyetini yeterince müdrik olmadıklarını, yahut müdrikse de bunu çalışmalarında uygulamaya koyamadıklarını görmekteyiz.

Bu eksiklik bazen çalışmanın dayanabileceği kaynak çeşitlerinden habersiz olmak, bazen kaynaktan haberi olduğu halde “aynı şeyler tekrar ediliyor” diyerek kullanmamak, bazen de haberleri ve kaynaklarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye tabi tutmadan seçmeci bir yaklaşım sergilemek şeklinde kendisini göstermektedir. Daha da müesif olan husus, kimi çalışmalarda, yer yer temel kaynaklara müracaat yerine ikinci el kaynaklara veya araştırmalara müracaatla yetinilmiş olmasıdır. Popüler çalışmalarda belki böyle bir yaklaşım bir dereceye kadar mazur görülebilir; ancak ciddi bilimsel çalışmalarda bu tutumun mazur görülebilecek hiçbir tarafının olmadığını herkes kabul edecektir.

Diğer taraftan öyle makalelerle karşılaşmaktadır ki, ne formatı itibariyle bir makale vasfına sahip bulunmakta, sanki bir kitabın bir bölümü intibahı vermekte, ne de bilimsel hayatımıza hangi katkıyı sağladığına dair bir fikir vermektedir. Bu eksiklikleri en aza indirebilmenin yollarından biri, tenkit mekanizmasının iyi işlememesidir. Maalesef, görebildiğimiz kadarıyla alanımızla alakalı yeni çıkan çalışmalar pek tenkit konusu yapılmamaktadır. Kitap tanıtımlarında bunu çok açık olarak görmekteyiz.

Kitap içinde eleştiriye açık hususlar bulunsa bile bunlar görmezden gelinmektedir. Bunda tenkidin şahsileşmesi ve ileride tenkit yapan kişinin önüne bir engel olarak çıkması endişesinin yattığını tahmin etmek zor değildir. Tenkit mekanizmasının yerleşebilmesi için bir taraftan böyle bir anlayışın ortadan kalkması, diğer taraftan ise tezler, doçentlik dosyaları ve hakemli dergilerdeki makaleler için hazırlanan raporların çok ciddi hazırlanmasının önemi ortadadır.

Burada kaynak kritiğinden söz etmişken iki hususa daha dikkat çekmekte yarar vardır. Bunlardan birisi, kaynak kritiği çerçevesinde bir konuya dair birden fazla ve birbiriyle ihtilâflı rivayetle karşılaşıldığında, kimi araştırmacı ya da bilim adamlarının karşılaştırma neticesinde bir rivayeti tercih ettiği ve olayı bu rivayet istikametinde izaha kavuşturduğu görülmektedir.

Ne var ki, bu yapılırken diğer rivayetlerin, şayet gerçek değil ve ya uydurma ise, niçin uydurulduğu, hangi gelişmelerle irtibatlı olarak ve hangi fonksiyonu yerine getirmek üzere tedavüle sokuldukları hususu karanlıkta bırakılmaktadır. Halbuki, uydurma da olsalar geçmişle ilgili

her bilginin, her rivayetin şu ya da bu şekilde tarihî bir fonksiyona sahip bulunduğu, dolayısıyla da tarihin doğrudan konusu olduğu bilindiğine göre, bunları var oluş nedenleri ve fonksiyonları çerçevesinde bir izaha kavuşturmak tarihçinin görevi değil midir?

Dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus ise, kaynakta bulunduğumuz bilginin “olan”ın mı yoksa “olması gereken”in mi bilgisi olduğuna dikkat etmektir. Kimi araştırmalarda “olması gereken”e, yani “normatif” bilgiye dayanarak “olan”ın tarihi yazılmaya çalışılmaktadır ki, böyle bir tutum bizi ciddi yanlışlarla karşı karşıya getirebilir.

Söz gelimi fetihler esnasında gayr-i müslimlerle yapılan anlaşmalardan “olması gereken”e ilişkin çok önemli ve değerli tespitler yapabiliriz. Ne var ki, anlaşma metinlerini “olanın bilgisi” şeklinde takdim edersek işte bu takdim doğru olabileceği gibi tamamen yanlış da olabilir. Çünkü anlaşmanın yapılmasından bir süre sonra bozulmuş olması veya anlaşma bozulmasa bile uygulamanın anlaşma istikametinde gerçekleşmemesi ihtimali mevcuttur. Benzer bir durum teorik hisbe metinleri, fermanlar, adaletnameler, kanunnamelerin tarih kaynağı olarak kullanılması esnasında da geçerlidir.

Şarkiyatçıların İslâm Tarihi çalışmalarında kaynak kritiği yöntemini kullanması meselesine gelince, İslâm Tarihinin genişliğini ve bu alanda yapılan çalışmaların çokluğunu dikkate alarak, konuyu İlk dönem İslâm Tarihi ve özellikle de Hz. Peygamber’in sireti ile ilgili çalışmalarda söz konusu yöntemin kullanımına dair örnekler üzerinde yoğunlaşmanın daha yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Batıda ilk dönem İslâm Tarihine, özellikle de Hz. Peygamber’in hayatına dair akademik çalışmaların XIX. yüzyılda başladığı bilinmektedir. Nitekim Alman Gustav Weil 1843’te Muhammad der Prophet isimli siyer çalışmasını neşretti. Ardından İbn Hişam’ın *es-Sire*’si, Vakıdî’nin *el-Meğazi*’si, İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ı, Buharî’nin *es-Sahih*’i ve Taberî’nin Tarih’i neşredildi. Bunlar, Kur’ân-ı Kerim’le birlikte Siyerin standart kaynakları olarak kabul edildi. Bu kaynakların Hz. Peygamber’in vefatından iki veya üç asır sonra telif edilmiş olması Siyere ilgi duyan Şarkiyatçıları pek de rahatsız etmedi. Şüphesiz bu araştırmacılar siyer malzemesi içindeki bazı tenakuzların, abartıların, menkıbe türünden kıssaların ve güdümlü rivayetlerin farkındaydılar. Bununla birlikte tenkidçi bir aklın bu malzemedeki “gerçekten olan”ın tarihini inşa edebileceğine inanmaktaydılar.

XIX. yüzyılın sonunda(1890) Goldziher'in Muhammedanische Studien isimli çalışmasında ortaya attığı yeni görüşler siyer malzemesine olan olumlu bakışı, tersine çevirdi. Goldziher, Batı'da Kitab-ı Mukkades, özellikle de Tevrat'la ilgili çalışmalarda kullanılmak üzere Almanya'da geliştirilen "kaynak kritiği" yöntemini İslâmî literatürün önemli bir bölümünü oluşturan hadislere uygulamıştı. Araştırmaları onu, hadislerin çok büyük bir bölümünün değişik nedenlerle sonradan uydurulduğunu, bu haliyle İslâm'ın daha sonraki gelişmelerini yansıttığını dolayısıyla da Hz. Muhammed dönemi için tarihî veri olarak kullanılamayacakları tezini ortaya attı.

XX. yüzyılın başlarında Goldziher'in bu şüpheciliği, siyerle ilgilenen bir çok Batılı araştırmacı tarafından benimsendi. Caetani ve Lammens, siyer malzemesinin çok büyük bir bölümünün uydurma olduğunu dile getirdiler. Shacht ise, daha da ileri giderek, hadislerin hicrî ikinci yüzyıldaki kelimî ve politik gelişmeler sonucu uydurulduğu şeklindeki görüşünü siyer malzemesini de içine alacak şekilde genişletti.

Buna karşılık M. Watt, kendinden önce ortaya konan söz konusu olumsuz tenkid ve görüşlere rağmen, siyer malzemesinden tarihî gerçeklerin tespitinin mümkün olduğu kanaatini yeniden ve daha sistematik bir şekilde dile getirdi ve bu istikamette eserler ortaya koydu. Onun siyer malzemesi ile ilgili bu "olumlu" duruşu, Rudi Paret ve Maxime Rodinson tarafından da benimsendi.

Ne var ki, 80'li yıllarda ilk dönem İslâm Tarihi ve kaynakları konusunda Goldziher ve Shacht'ın görüşleri daha etkili oldu. John Wansbrough ve ondan etkilenen Michael Cook, hadisler ve diğer rivayetlerle birlikte Kur'ân'ın otantikliği konusunda da şüpheler dile getirdiler. Bu gelişmeyle Hz. Peygamber'in hayatı için kaynaklığı pek tartışılmayan Kur'ân-ı Kerim de tarihî veri olarak kullanılmaktan uzaklaştırılmış oluyordu.

Harald Motzki, günümüzde Batı'da İslâm'ın doğuşu ve Hz. Peygamber'in hayatının araştırılması konusunda bir çıkmazın ve ikilemin varlığına dikkat çekerek şöyle demektedir: "Bir taraftan kaynakları tenkit etmeden kullanıyor suçlamasına maruz kalmaksızın biyografi yazmak mümkün değildir. Diğer taraftan ise kaynak tenkidi metodu uygulanınca da tarihî bir biyografi inşa etmek imkân dışıdır"⁴⁴.

⁴⁴ Motzki, XIV.

J. Koren ve D. Nevo tarafından yapılan bir çalışmada bugün şarkiyatçıların ağırlıklı olarak ilk dönem İslâm Tarihi konuları ve kaynaklarına yaklaşımda takibedilecek metod hususunda iki ana gruba ayrıldıkları tespiti yapılmaktadır: 1. Geleneksel Yaklaşım, 2. Revizyonist Yaklaşım.

1. Geleneksel Yaklaşım:

Geleneksel yaklaşımı benimseyen şarkiyatçıların temel görüşlerini birkaç madde halinde şöyle özetleyebiliriz:

a. Hicrî 2/milâdî 8. yüzyıl ortalarından itibaren kayda geçirilmiş çok geniş ve zengin bir İslâmî literatür bulunmaktadır. Bir araştırmacı, bilimsel analizlerle tamamen bu literatüre istinat ederek, İslâm öncesi, İslâm'ın doğuşu, Hz. Peygamber'in hayatı, ilk dönem fetihleri, Emevîler ve Abbasîler dönemlerine dair makul ve muteber bir tarihî resim ortaya koyabilir.

b. Bir olaya ilişkin rivayetlerin ihtilâflı olduğu durumlarda, tarihçi tarihî gerçek'in bu rivayetlerin bir yerinde saklı olduğundan şüphe etmemelidir. Başta isnadlar üzerinde yapılacak çalışmalar olmak üzere başka bazı faktörlerle birlikte "tarihî gerçek" keşfedilebilir.

c. Yazılı kaynaklar bunu bize temin edebildiğine göre, tarihî analizi yazılı kaynaklardan daha zor olan tarihi kalıntılar türü şahidlere ihtiyaç yoktur. Meselâ Emevî paralarının üzerindeki dinî ibareler, bu paraların kesildiği dönemde fatihlerin müslüman olduğunu göstermektedir. Ancak, biz yazılı kaynaklar vasıtasıyla fatihlerin müslüman olduklarını zaten biliyoruz. Dolayısıyla da paraların üzerindeki ibarelerin şahidliği hiç de gerekli değil.

d. Kur'ân Hz. Peygamber dönemine ait bir tarihî kaynaktır.

e. Filolojik analizlerde kelime ve kavramların semantik gelişimleri incelenirken müslüman bilim geleneği dikkate alınır, modern filolojik sorgulama metodları lüzumsuz addedilir.

Gustaw Weil, Watt, Maxime Rodinson'un çalışmalarını bu çizgiye örnek olarak verebiliriz.

2: Revizyonist Yaklaşım:

Homojen bir görünüm arzetmeyen revizyonistler, genelde Kur'ân dahil olmak üzere, İslâmî literatüre şüphe ile bakarlar ve bu literatürü

tarihte kurgusal bir malzeme yığını olarak görmekte müşterektirler. Bu bağlamda şu görüşleri dile getirirler:

a. Herhangi bir yazılı kaynak bize “gerçekten olan”ı anlatmaz. Müelliflerin “olduğunu düşündüğü”, “olduğuna inanmak istediği” veya “başkalarının olduğuna inanmalarını istediği şey”i ihtiva eder. Bu durum önümüze, bir rivayetin veya hikayenin tarihîliğinden önce râvisinin/müellifinin bilgisinin kapsamı, niyetleri, temayüllerine dair problemlerini koymaktadır.

b. Eski bir dokümanın nakil veya rivayet tarihi, bünyesinde önemli şüpheler barındırmaktadır. Meselâ mütad müstensih hataları dışında ana kaynaktan gizli ve tedrici bir kopuş durumları olabilmektedir. Belli bir tarih yorumunu kabul ederek duygularını kontrol etmeksizin çalışan bir kişi, gayr-i ihtiyari bile eski metinler üzerinde söz konusu yoruma uygun tarzda değişiklikler yapacaktır. Bu, metni açıklamak, edebi bakımdan güzelleştirmek, bazı kelimeleri başkalarıyla değiştirmek şeklinde olabilir.

Meselâ, en eski metinlerdeki “Hagerene/Hacerî”, “İsmailî”, “Saracens” kelimelerinin “Müslüman” kelimesiyle, “Peygamber” kelimesinin “Muhammed” ismiyle veya bilinen bir savaş adının bilinmeyen bir savaş için kullanılması gibi. Şayet en eski metin günümüze kadar orijinal haliyle gelmemişse, onun üzerinde yapılan tahrifatları bugün bizim tashih etmemiz adeta imkânsızdır. Dolayısıyla böyle bir metin orijinal metin hükmünde görülemez.

c. Üzerinde bu kadar oynanabilen ve şüphelere açık hale gelen yazılı metinleri, tarihî veriler değil, edebî malzemeler olarak görmek daha doğrudur. Dolayısıyla da onları değerlendirmek tarih araştırmacılığının yerine edebiyat tenkitçiliğinin görevi olmalıdır.

d. Söz konusu metinlerdeki bilgiler, maddî kalıntılar ile teyid edilmeden kullanılmamalıdır. Maddî kalıntılar (arkeolojik buluntular, epigrafi...), tarihçilerin ya da râvilerin iddialarını değil, bizzat olan bir şeyi, yani yaşanan tarihi temsil eder. Buna karşılık müslüman yazılı literatürü İslâm’ın doğuşundan en az bir buçuk asır sonra kayda geçirilmeye başlanmıştır. Bunun büyük bir bölümü iktidar çekişmelerinin mahsulü olarak özellikle de Emevîleri kötülemek adına ortaya konmuştur.

e. Bir olayla ilgili olarak, Müslüman kaynaklarındaki rivayetleri destekleyen harici kanıtlar mevcut değilse, bu durum rivayetlerin aleyhine bir kanıt olarak değerlendirilmelidir. Buradan rivayetlerde bahsedil-

len olayın olmadığı sonucuna ulaşmalıyız. Bunun çarpıcı bir örneği, ilk dönem fetihleri esnasında Arapların müslüman oldukları ve “müslümanlar” olarak adlandırıldıklarına dair müslüman kaynaklarındaki görüşün haricî bir kanıtının bulunmamasıdır.

Bu temel kanaatten hareketle bugün bazı şarkiyatçılar İlk dönem İslâm Tarihinin, özellikle de İslâm’ın doğuşunun ve fetihlerin, İslâmî literatüre hiç müracaat etmeksizin, ancak gayr-i müslim kaynaklara ve bu arada arkeolojik bulgulara ve diğer tarihî kalıntılara dayanarak yazılabileceği görüşünü ortaya atmışlardır. Nitekim bu görüşün başta gelen savunucularından olup yukarıda da bir vesileyle adı geçen Michael Cook ve Patrica Crone özellikle Hagarism: The Making of thi Islamic World⁴⁵ isimli, hacimli ve bol bibliyografyalı çalışmaları, üzerinde durulan konu açısından ilginç bir örnektir.

Bu çalışmada bir Ermeni vakayinamesi, bazı süryani kaynakları, yahudi karşıtı Yakobi Risalesi, papaz/papa(?) III. Leo’nun Ömer b. Abdülaziz’e gönderdiği bir mektup ve Kitab-ı Mukaddes’in Yaratılış bölümü gibi bazı gayr-i müslim kaynaklarından hareketle ulaşılan sonuçlardan bazıları şunlardır:

İslâm, Sasaniler tarafından Filistin’den sürülen yahudilerin Hicaz bölgesine gelişinden sonra ortaya çıkan Hacerîler (Hagerine) adlı mesihî bir mezhebin içinden çıkmıştır. Hz. Muhammed bu hareketin başına geçmiş, hareket içinde yer alanlar “Hacer’in soyundan gelenler” anlamında “Muhacirler” olarak anılmıştır. Hicret, yahudi ve Arapların birlikte Kudüs’e yaptıkları sefer olup, Mekke’den Medine’ye hicret diye bir olay tarihen sabit değildir, bilâhare uydurulmuştur. Kudüs’ün fethi sırasında Hz. Muhammed hayatta idi. Hz. Muhammed kendisini mesih ilan etmemiş, “mesih”in geleceğini haber vermiştir. el-Faruk lakabını almak suretiyle bu misyonu Hz. Ömer üstlenmiştir.

Mekke başlangıçta kutsal şehir olarak kabul edilmiyordu, bunun yerine Kuzey Arabistan’da Bekke denilen bir yer kutsanıyordu. Mekke çok sonraları Abdülmelik zamanında içinde kutsal mabed bulunan bir şehre dönüştürülmüştür, keza aynı dönemde Kur’ân kitap haline getirilmiş ve o zamana kadar hep “Muhacirler” olarak adlandırılan yeni hareketin mensupları “müslümanlar” olarak anılmaya başlanmıştır.

Hiç bir toplumun, dinin veya kültürün tarihini, kendi kaynaklarına müracaat edilmeksizin yazılması mümkün değildir. Kaynak kritiği

⁴⁵ Cambridge 1977.

yöntemini kullandıklarını ifade eden revizyonist Cook ve Crone'nin gayr-i müslim kaynakları İslâmî kaynaklardaki bilgilerin doğruluğu veya yanlışlığı konusunda hakem konumuna yerleştirmeleri, kaynak kritiği yönteminin özüne aykırı bir tavidir. Bu sebeple Neal Robinson, "bunların yaptıkları, ciddi bir eleştiriye tabi tutulmadan okunan Hıristiyanlık dışı kaynakların, Hıristiyanlığın doğuşu ile ilgili söylediklerini İnciller'e tercih etmekten başka bir şey değildir" demek suretiyle zikredilen yazarların takip ettikleri yaklaşımdaki esaslı bir yanlışla dikkat çekmektedir.

Bu yaklaşımı tenkit eden bir diğer oryantalist ise Herald Motzki'dir. Bu şarkiyatçının yaklaşımı diğerlerinden farklı, dikkat çekiçi ve bu arada siyer çalışmalarına katkı sağlayıcı bir öze sahip olduğu için biraz genişçe ele alınacaktır. O, bilhassa Hz. Peygamber dönemini kastederek, İslâmî literatürdeki rivayetleri geçmişî yansıtan kırık bir aynanın parçalarına benzetmekte ve bunların uygun şekilde birleştirilmesiyle geçmişin görüntüsünün kısmen de olsa yeniden inşa edilebileceğini dile getirmektedir. Bu düşüncesiyle onun geleneksel yaklaşımı paylaştığı açıktır. Onu, kendi ifadesine göre bu olumlu bakışa sevk eden bazı temel gerçekler vardır:

1. Hz. Muhammed'in hayatına dair kaynaklar/rivayetlerle ilgili sistemli kaynak kritiği çalışmaları mevcut değildir. Batıdaki biyografi yazarları hep kaynaklardan uygun gördükleri malzemeyi seçip almışlardır. Oysa, muhtelif rivayetleri bir araya getirip hem metin hem senet açılırlarından karşılaştırmasını yapmaya ve tarihlendirmeye dönük kaynak kritiği çalışmaları, rivayetlerin tarihî kaynak olarak kullanılabilmesi için temel bir şarttır. Her ne kadar hadislerle ilgili olarak isnad üzerine yöntemli çalışmalar yapıldıysa da siyer malzemesi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

2. Bu ihmal ve eksikliklerin bir sonucu olarak kaynakların/rivayetlerin güvenilirliği üzerine tartışmalar genelde teorik düzeyde gündeme geldi. Aslında güvenilirlik tartışmaları, fikhî hadislerle ilgili çalışmalardan neşet etti. Bu sahadaki bulguların siyer malzemesine de uygulanabileceği tezi, kimileri tarafından, meseleyi kaynaklar temelinde tafsilatlı biçimde incelemeyi ileri sürüldü. Kimileri tarafından da aynı biçimde reddedildi.

3. Hz. Muhammed'in hayatına dair şimdiye kadar telif edilen biyografiler; Vakıdî, İbn Hişam, İbn Sa'd, Taberî gibi sınırlı sayıda kaynağa dayanmıştır. Sonraki yüzyıllara ait kaynaklardaki siyer malzemesi

henüz sistematik olarak çalışılmış ve daha eski kaynaklardaki malzemeyle karşılaştırılabilmiş değildir.

Bu hususlar dikkate alınarak, Motzki'ye göre siyer araştırmalarında şu genel yaklaşımlar göz önünde bulundurulmalıdır:

1. Metin Tarihinin Tespiti: Bu yaklaşım çerçevesinde bir rivayetin veya rivayetler kümesinin en eski kaynaklardaki versiyonlarılarının muahhar kaynaklardakilerle karşılaştırmasını yapmak suretiyle zaman içindeki değişimini takip edebilmektir. Amaç, rivayetin nasıl değiştiği ile birlikte niçin değiştiğini de ortaya koyabilmektir.

2. Nakil Tarihinin Tespiti: Bir öncekinden farklı olarak bu yaklaşımın amacı; muhtemel orijinal metnin ne olduğu, ne zaman, nerede ve kim tarafından tedavüle sokulduğunu tespit etmektir.

3. Kaynakların İnşası: Bu yaklaşım ise, kayıp kaynakların mevcut kaynaklardaki fragmentlerini toplayıp, bunların doğru bir şekilde muayyen bir râviye, bir musannife yahut bir müellife nisbet edilip edilmediğini bulmayı amaçlar.

4. Gayr-i Sünnî Rivayetleri Tespit: Bununla amaç Şîf, Hıristiyan veya gayr-i sünnî başka kaynaklardaki rivayetleri toplamak, karşılaştırmalı olarak incelemek amaçlanır. Bu tür bir çalışmanın yapılması, belki, standart hadis mecmuaları ve siyer kaynakları teşekkül etmeden önce Hz. Muhammed'in hayatına dair rivayetlerin farklılığı üzerine ışık tutabilir.

Motzki, bu genel değerlendirmeleri yaptıktan sonra yahudi lider İbn Ebi'l-Hukayk'ın öldürülmesi olayı özelinde, kendisinin "isnâd cum matr" şeklinde adlandırdığı isnad ve metin incelemesi esasına dayalı bir kaynak kritiği yöntemini uygulamaktadır. Bu yeni yöntem, bir ölçüde daha önce Shacht ve Juynboll tarafından kullanılan isnat değerlendirme metoduna benzemekle birlikte kullanılış amacı ve şekli farklıdır.

Motzki'ye göre isnad ve metin analizinin amacı; rivayetlerin farklı mecmualardaki varyantlarını karşılaştırarak nakil süreçlerini izlemek, ortaya koymaktır. Bunun için hem isnad hem de metin kullanılır. Metodun uygulanabilmesi için bir ön şart vardır o da, bahse konu rivayet veya rivayetlerin mutlaka varyantları olmalı, varyantların da isnatları bulunmalıdır. Bunu, bazı faraziyeler izler:

1. Bir rivayetin varyantları (en azından kısmen) rivayet sürecinin sonucudur.

2. Varyantların isnadları (en azından kısmen) gerçek nakil yollarını yansıtır.

Birinci faraziye, “metnin varyantları, kendilerinin neşet ettiği bir orijinal metni ilham eder” gözlemine dayanır. İkinci faraziyenin gerisinde ise bir ve aynı rivayete ait rivayet tariklerinin çoğu kere, rivayetin dayandırıldığı otoriteden sonra “müşterek râvi”ye sahip olmamaları gözlemi yatar.

3. Daha uzak bir faraziye de şudur ki, metinde görülen temayül-lerle isnadlardaki müşterek râviler arasında uyumluluğun/paralelliğin olduğu durumlar, gerçek rivayet örnekleri olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şayet isnadlar, varyantlar arasında bir yakınlık, bir ilişki olduğunu gösteriyor ve fakat metinler bunu ortaya koymuyorsa, buradan ya isnadların ya da metinlerin hatalı olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu hata da, ya râvinin dikkatsizliği ya da bilinçli bir müdahale sonucu vücut bulmuş olabilir.

Motzki, bu metodunu bazı olayları incelerken denemiştir. Bunlardan biri de yahudi liderlerden İbn Ebi'l-Hukayk'ın öldürülmesidir. Araştırmacı bu olay bağlamında sözü edilen metodunu uygularken belli merhaleler takip etmiştir. Bunlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

1. Mümkün olduğu kadar bir senedi olan bütün rivayetlerin toplanması,

2. Rivayet tariklerinin listesinin çıkarılıp diyagramının hazırlanması (tabiri caizse, rivayetlerin röntgeninin çekilmesi),

3. Bu listeden hareketle farklı kuşaklardaki müşterek râvilerin tespit edilmesi,

4. Ortaya çıkan sonuçlar üzerine ilk hipotezlerin şekillendirilmesi,

5. Varyantların metinlerinin muhteva, cümle ve kelime yapısı açılarından karşılaştırılarak aralarındaki benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesi, buna bağlı olarak varyantların rivayet seyrine dair kanaatlerin şekillenmesi,

6. İsnad ve metin analizlerinin sonuçlarının karşılaştırılması, buna bağlı olarak bahse konu rivayet veya rivayetlerin muhtemel tedavüle giriş tarihi, ilk râvilerinin kimler olduğu, rivayet sürecinde metnin nasıl değiştiği ve bundan kimin/kimlerin sorumlu olduğuna dair sonuçların elde edilmesi.

Bu metoda göre araştırmasını yapan Motzki, İbn Ebi'l-Hukayk'ın öldürülmesine dair farklı kanallardan gelen rivayetlerin müşterek râvilerinden hareketle hicrî ikinci yüzyılın ilk çeyreği içerisinde yaygınlaşmaya başladığı, ancak bunların da hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısında başka bir kaynağa veya kaynaklara dayandığı tespitini yapar ve rivayetlerden çıkardığı tarihî gerçekliği sunar.

Buna göre, Hz. Peygamber Abdullah b. Atfık komutasında bir küçük müfrezeyle, Medine dışında yaşayan yahudi İbn Ebi'l-Hukayk'ı öldürmekleri için gönderir. Suikastçiler, onun evine tırmanarak girmek zorunda kalırlar. Evden çıkış esnasında İbn Atfık'ın veya diğer bir müslümanın ayağı seker ve bacağı incinir. Müfrezenin elemanları, İbn Ebi'l-Hukayk'ın öldüğünden emin oluncaya kadar olay mahallinden uzaklaşmazlar.

Motzki, bu tür bir çalışmanın siyere katkısını ne olacağı sorusunu sorar ve cevabını şöyle verir: "Her şeyden önce şurası gayet açıktır ki, Batılılar tarafından yazılan siyer kitapları, Hz. Muhammed'in hayatına dair tarihî olarak güvenilir bir portre sunmamaktadırlar. Kaynak kritiği çalışmalarının olmayışı yüzünden onların kaynakları eklektik ve parçacı bir yaklaşımla kullanmaları, bunun en temel sebebidir.

Cook ve Crone söz konusu eserlerde tarihî gerçeğin inşa edildiği görüşünü reddederlerken çok haklıdırlar. Ancak onlar, müslüman kaynaklarına dayanarak Hz. Peygamber'in hayatının yazılmasının mümkün olmadığını söylerken ise tam aksine ikna edici değillerdir. Ben Hz. Muhammed'in hayatına dair güvenilir bir tarihî portrenin müslüman rivayetlerinden hareketle ve kaynak kritiği metodu kullanılmak suretiyle ortaya konabileceğine inanmaktayım. Belki bu suretle ortaya çıkacak biyografi eseri, çok hacimli olmayacaktır. Mamafih bize Hz. Muhammed'in hayatı etrafında rivayetlerin nasıl şekillendiğini anlama imkânını sağlayacaktır. Bu suretle hangi rivayetlerin daha güvenilir, hangilerinin râvinin ya da bireysel rivayetlerin gizli temayüllerini muhtevi olduğunu keşfedebilme şansını yakalamış olacağız..."⁴⁶.

Siyer malzemesinin, değişik nedenlerle hicrî birinci yüzyıldan itibaren mütemediyen genişlediği dikkate alınacak olursa, bu malzemenin ciddi bir kaynak kritiğine tabi tutulmasının lüzumu izahtan varestedir. Bu hususta Motzki'nin ortaya koyduğu yaklaşımın dikkate değer bazı yenilikler ihtiva ettiğini görmekteyiz. Bu yenilikleri de göz önünde

⁴⁶ Motzki, 233-34.

bulundurarak her bir siyer konusunun tek tek çalışılmasının ve bundan sonra siyerin bir bütün olarak ele alınmasının daha sağlıklı ve tarihî bir tablo ortaya çıkaracağına inanmaktayız.

5. İslâm Tarihi Araştırmalarında Tedahül Sorunu

Önemli olduğunu düşündüğümüz bir diğer mesele, İslâm Tarihi araştırma alanının sınırlarının belirlenmesi ya da alan tedahüllerinin önüne geçilmesidir. İki türlü tedahülden söz etmek mümkündür. Birincisi, İlahiyat Fakültelerindeki diğer bilim dalları ile İslâm Tarihinin araştırma alanları arasındaki tedahüldür. Aşağıda örnek olarak verilen beş lisans üstü çalışması bu tedahülü gayet açık bir şekilde göstermektedir.

-Nebi Bozkurt, "Asr-ı Saadette Evler ve Ev Hayatı", Asr-ı Saadet'te İslâm, V, 21-61.

-----, "Asr-ı Saadet'te Eğlence", Asr-ı Saadet'te İslâm, IV,

- Bünyamin Erul, "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım", Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Muhammed -Özel Sayı-, Ankara 2000, s.33-67.

- Mehmet Şahin, Hz. Peygamber Döneminde Mehir, (İslâm Hukuku)

- Hamdi Yıldırım, Hz. Peygamber Döneminde Bey'at, (İslâm Tarihi)

- Hasan Yenibaş, Ayın Yarılması Rivayetlerinin Değerlendirilmesi, (Hadis).

-Fatih Topaloğlu, Hz. Ali'nin Hz. Osman Dönemi Siyasî Olaylarına Yönelik Tutumu, (Mezhepler Tarihi)

Şimdi soru şu: "Asr-ı Saadet'te Evler ve Ev Hayatı", "Asr-ı Saadet'te Eğlence Hayatı" konuları, Hadis alanında mı yoksa İslâm Tarihi alanında mı çalışılmalıdır? Eğer Sosyal tarih diye bir olguyu kabul ediyorsak, hiç tartışmadan bu konuların İslâm Tarihçilerince çalışılması i-cap ettiğini söylemek durumundayız. Ya da "ayın yarılması" ile ilgili rivayetleri ele alalım. Ayın yarılması, bir "olay"dır. Dolayısıyla alan gereği tarihin konusudur. Ayrıca bu "olay" hadis kaynakları haricinde siyer, genel tarih, tabakat gibi kaynaklarda da geçmektedir. Dolayısıyla bütün bu rivayetleri değerlendirmek her halde, esas itibariyle tarihçinin vazifesi olmalıdır.

Aslına bakılırsa Hadis diye bir bilim dalının varlığı ve lüzumu tartışmaya açılabılır. Çünkü, "Hadis" dediğimizde söz konusu olan Hz. Peygamber'e nisbet edilen rivayetlerdir. Hadisçilerin yapması gereken bu rivayetlerin tarihî değerini, yani Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını tespit etmek olmalıdır. Bu ise tarih tenkidine müracaat etmeden ve

hadislerin ya da daha doğru bir ifadeyle hadis oldukları ifade edilen rivayetlerin tarihî ortamla bağı kurulmadan üstesinden gelinebilecek bir iş değildir. Bu durumda ya hadisçi yeterli bir tarih metodolojisi bilgisi ile donanımlı olmak, dolayısıyla da tarihçi gibi davranmak ya da söz konusu görevi tarihçiler üstlenmek durumundadır.

. Hadisçiler, başlangıçta olduğu gibi kendilerini aynı zamanda tarihçi olarak da kabul ediyor olmalı ki, yalnızca hadislerin/rivayetlerin sıhhati ile ilgilenmemekte, yavaş yavaş Asr-ı Saadet'in tarihini yazmaya da yönelmektedirler. Burada İslâm tarihçilerinden farklı olarak hadisçileri çıkmaza sürükleyen temel husus, bugün için temel esasları belirlenmiş bir metodolojiye sahip olmamalarıdır. Bu sebeptir ki, bir hadisçi elindeki rivayetlerden hareketle fıkıh, tefsir, ahlâk, siyer, hatta kelim gibi farklı ilim dallarına dalışlar yapabilmektedir. Halbuki rivayetlerle ilgili tarihî tenkit gerçekleştirildikten sonra onların bundan sonraki kullanımını hadisçinin değil, İslâm tarihçisi, İslâm hukukçusu, kelimci, tefsirci, İslâm felsefecisi, Din eğitimcisi, Din psikoloğu veya din sosyoloğunun işidir.

Benzer tedahüller, İslâm Hukuku ve Mezhepler Tarihi çalışmalarına göz gezdirildiğinde de görülebilmektedir.

İkinci tedahül şekli ise, özellikle Osmanlı Tarihi ile ilgili olarak İlahiyat Fakültelerindeki İslâm Tarihi alanında yapılan çalışmalar ile Fen-Edebiyat Fakülteleri ve Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin Tarih Bölümlerindeki Orta Çağ, Yeni Çağ ve Yakın Çağ Anabilim Dalları bünyesinde yapılan çalışmalar arasında görülmektedir. Orta Çağ, Yeni Çağ ve Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalları Lisans ve Lisansüstü programları bilhassa Osmanlı Tarihi açısından gözden geçirildiğinde, şu şekil bir tabloyla karşılaşılmaktadır:

ORTA ÇAĞ TARİHİ

	Teorik Dersler	Kredisi	Kaynak Bilgisi	Kredisi	Toplam
Yüksek Lisans	Osmanlı Tarihi	6	Osmanlı Kaynakları	6	12
	Selçuklu Tarihi	6	Selçuklu Kaynakları	12	18
Doktora	Osmanlı Tarihi	6	Osmanlı Kaynakları	12	18
	Selçuklu Tarihi		Selçuklu Kaynakları	12	12

YENİ ÇAĞ TARİHİ

Yüksek Lisans	Osmanlı Tarihi	30	Osmanlı Kaynakları	12	42
Doktora	Osmanlı Tarihi	22	Osmanlı Kaynakları	12	34

YAKIN ÇAĞ TARİHİ

Yüksek Lisans	Osmanlı Tarihi	12	Osmanlı Kaynakları	14	26
Doktora	Osmanlı Tarihi	10	Osmanlı Kaynakları	10	20

Buna mukabil İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı bünyesinde İslâm Tarihi Bilim Dalı lisansüstü programlarında verilen Osmanlı Tarihi derslerinin (kaynak bilgisi dahil) toplam kredi tutarı 6'yı geçmektedir. Ne var ki, son yıllarda, gerek teorik bilgi gerekse kaynak bilgisi bakımlarından programlar arasındaki bariz farklılıklara rağmen, özellikle arşivlerin henüz işlenmemiş bol miktarda belge ile dolu olması, tahrir defterleri, şer'iyeye sicillerinin tarih kaynağı olarak kullanılmaya başlanması ile İslâm Tarihi araştırmacıları arasında da Osmanlı çalışmalarına doğru yoğun bir ilginin belirdiği müşahade edilmektedir. Ancak bu ilgi ne kadar sağlıklıdır? Ya da soruyu şöyle soralım:

İslâm Tarihi araştırmacısı, tıpkı DTCF veya Hacettepe'de lisansüstü programına kayıtlı bir araştırmacı gibi, siyasî, sosyal, iktisadî nitelikli olması farketmez, ilgi duyduğu her konuyu çalışabilmeli midir? Nitekim YÖK'teki tez katalogları bu açıdan gözden geçirildiğinde, Osmanlı döneminde Gürcistan'la siyasî ilişkilerden tutun da Yemen'de Mahalli İdare'ye, Nişancılık'tan Şûrâ-yı Devlet'e kadar siyasî, idarî ve kurumsal yapıları ilgilendiren konuların İslâm Tarihi bilim dalında Yüksek Lisans ve Doktora tezi olarak çalışıldığı görülmektedir. Görülen bir başka husus ise, gittikçe artan sayıda şer'iyeye sicillerine göre illerin sosyal ve ekonomik yapılarının çalışılmasıdır. Aynı tür çalışmaları, herhangi bir Tarih bölümünün tez katalogunda da bulmak mümkündür.

Osmanlı Tarihi söz konusu olduğunda İslâm Tarihi bilim dalındaki çalışmalarla Tarih bölümlerinin Yeni ve Yakın Çağ bilim dallarında yapılan çalışmaların aynı formatta olması yerine, özellikle İlahiyat menşeli İslâm Tarihi araştırmacılarının, kendi müktesebatlarını kullanmaya daha müsait dinî ve kültürel hayat çerçevesinde ihtida olayları, din-siyaset ilişkisi, dinî kurumlar vb. konuları çalışmaları daha doğru olmaz mı? Böylece Tarih bölümlerinde yapılan çalışmalarla İslâm Tarihi bünyesinde yapılan Osmanlı çalışmaları, birbirini tekrar yerine birbi-

rini tamamlamış olmazlar mı? Bu bakış açısının Selçuklular ve diğer Türk İslâm devletleri için de geçerli olabileceğini düşünüyoruz.

Bu noktada mutlaka işaret etmemiz gereken bir diğer husus ise, bir Üniversite bünyesindeki Tarih Bölümü lisansüstü programları ile İslâm Tarihi bilim dalı lisansüstü programları arasında kısmî bir entegrasyonun sağlanmasıdır. Böyle bir uygulama, Üniversitenin değişik fakülteleri veya bölümlerindeki bilimsel birikimlerin paylaşılması ve böylece araştırmacıların daha donanımlı hale gelmeleri neticesini doğuracaktır. Teorik olarak bunun önünde bir engel bulunmamaktadır. Önemli olan uygulamaya yansıtılmasıdır.

6. Projeli Çalışma İhtiyacı

Bugün İslâm Tarihi alanındaki akademisyenlerin çalışmalarına bakıldığında, belli konularda ihtisaslaşma emareleri görülmekle birlikte, bunların birbirini tamamlar bir keyfiyet arzettiğini söylemek pek mümkün değildir. Bunun iki temel nedeni bulunmaktadır:

Birincisi, çalışmaların bir üst proje çerçevesinde yapılmamış olmasıdır. Bırakalım İslâm tarihçilerinin tamamının dikkate alacağı böyle bir projenin yokluğunu, aynı Fakültede görev yapan İslâm tarihçileri bile ortak bir proje çalışması oluşturmak ve yürütmekten uzak bulduklarını söylemek herhalde çok yanlış bir genelleme olmaz.

İkincisi ise, akademisyenler arasında yeterli bir koordinasyonun bulunmamasıdır. Aslında bilgisayar teknolojisinin ve internet ortamının sağladığı imkânlar çerçevesinde her iki problemin de halli çok zor değildir. İslâm Tarihçilerince açılacak bir Web Sitesi bünyesinde aşağıdaki hizmetler yerine getirilebilir:

1. İslâm Tarihi alanında görev yapan akademisyenler
2. Yurt içi ve yurtdışında İslâm Tarihi üzerine çalışma yapan akademisyenler (çalışma alanları, çalışmaları, e-mail adresleri vb.)
3. İslâm Tarihi alanında yapılmış ve yapılmakta olan lisansüstü tezlerini hâvî bilgi bankası
4. İslâm Tarihinde tez düzeyinde çalışılması gereken konular
5. İslâm Tarihi kaynaklarını hâvî bibliyografik bilgi bankası

6. İslâm Tarihi kaynaklarının tümünü kapsayan ve kişi, yer, yıl, olay.vb. göre taranması/sorgulanması mümkün olan veri tabanı (Buna bir pilot çalışma olarak, öncelikle siyer kaynaklarından başlanabilir)

7. Müsteşriklerin İslâm Tarihi ile ilgili çalışmalarını hâvî bibliyografik bilgi bankası

8. İslâm Tarihi araştırmaları esnasında karşılaşılan sorunlar üzerine fikir teatisinin yapılabileceği bir "tartışma platformu"

9. İslâm Tarihi haritaları, şema, kroki, resim vb. unsurları hâvî bilgi bankası

Tarih çalışmalarında bilgi sayar teknolojisinin en verimli şekilde kullanımı hususunda Hacettepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ndeki bir uygulama örnek olarak gösterilebilir. Bu bölümde, sosyal bilimlerde ve özellikle tarih araştırmalarında kullanılmak üzere, bilgisayar teknolojisinin sunduğu imkânlar en üst seviyede kullanılmaya çalışılmaktadır.

Osmanlı araştırmacılarının kullanacağı temel veriler için bilgi bankalarının oluşturulması için yürütülen programlar, R. Acun tarafından tasarlanmaktadır. B. Yediyıldız tarafından verilen Osmanlı Tarihi ve Yenileşme Tarihi Seminerleri ile Tarih Yazıcılığı gibi bazı lisans ve yüksek lisans dersleri uygulamalı hale dönüştürülmüş ve bu dersler R. Acun'un Bilgisayar ve Tarih dersi ile ilişkili ve uyumlu hale getirilmiştir.

Meselâ, bu işbirliği sayesinde iki yarı yıllık bir sürede yaklaşık yirmi bin verinin girildiği ve çok alternatifli sorgulama yöntemlerinin kullanıldığı bir Osmanlı Araştırmaları Bibliyografik Bilgi Bankası oluşturulmuştur. Bu, dinamik bir uygulamadır. Yeni öğrenciler söz konusu bilgi bankasından hem yararlanmakta hem de onun zenginleşmesine ve mükemmelleşmesine katkıda bulunmaktadır. Buna ve benzer projelere aynı usulle devam edilecektir.

R. Acun'un ortaya koyduğu çalışmalarda Vakıflar Veri Tabanı, Tahrir Veri Tabanı, Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihi Projesi Veri Tabanı, Osmanlı Araştırmaları Bibliyografik Bilgi Bankası oluşturulması, hem tarih araştırmalarında modern teknik metotların ortaya konması ve hem de pratikte bunların Osmanlı tarih araştırmalarında nasıl kullanılabileceğinin örneklerle gösterilmesi açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

- Algül** Hüseyin, “İslâm Tarihi Araştırmalarında ve İslâm Tarihi Dokümanlarının Değerlendirilmesinde Dikkate Değer Hususlar” *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları Ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun 1989, s. 75-80.
- Atay** Tayfun, “Çözülmemiş bir Tarih Sorunu: Şeyh Bedreddin”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, s.161-79.
- Berktaş** Halil, “Dünya ve Türkiye’de Tarihçiliğin Durumu ve Dilinin Evrenselleşmesi Üzerine Düşünceler”, Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Hazırlayan: S. Özbaran), İzmir 1990, ss. 75-92.
- Burke** Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Tarih Vakfı Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2000.
- Carr** E. -J. Fontana, *Tarih yazımında Nesnellik ve Yanlılık* (Türkçe trc. Özer Ozankaya), Ankara 1992.
- Collingwood** R. G., *Tarih Tasarımı* (Türkçe trc. Kurtuluş Dinçer), Ankara 1996.
- Çetinsaya** Gökhan, “Abdülhamid’i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, s. 137-46.
- Davudoğlu** Ahmet, “Genel Dünya Tarihi İçinde Osmanlı’nın Yeri: Metodolojik Meseleler ve Osmanlı Tarihinin Yeniden Yorumlanması”, *Osmanlı*, VII, ss.674-80.
- Fück** J. W., “Islam as an historical problem in European historiography since 1800”, *Historians of The Middle East* (ed. B. Lewis), yer? 1962, s. 303-314.
- Glick** Thomas F., *Islamic and Christian Spain*, New Jersey 1979.
- Gulbenkian Komisyonu**, *Sosyal Bilimleri Açın* (Türkçe trc. Şirin Tekeli), İstanbul 2003.
- Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı, İstanbul 2000.
- Hourani** Albert, “Islam and the Philosophers of History”, *Historians of The Middle East* (ed. B. Lewis), yer? 1962, s. 206-67.
- Iggers** Georg G., *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı* (Türkçe trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2000.
- İnalçık** Halil, “İmparatorluğun kilidi; Fetih” başlıklı röportaj, *Zaman Gazetesi*, 26 Mayıs 1996, s.9.
- Mardin** Şerif, “Tarihimiz ve Tarihe Soru Sormak: Bir Hasbihal”, *Osmanlı*, Ankara 1999, VII, 655-7.

Motzki Herald, "Introduction", "The Murder of Ibn Abil-Hukayk", *The Biography of Muhammad* (ed. H. Motzki), Leiden-Boston-Köln 2000, ss.XI-XVI, 170-239.

Önkal Ahmet, "İslâm Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler" *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları Ve Problemleri Sempozyumu*, Sam-sun 1989, s. 81-90.

Özbaran Salih, *Tarih ve Öğretimi*, İstanbul 1992,

Özel Oktay, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul 1998, s.147-60.

Tekeli İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara 1998.

Tezcan Baki, "II. Osman Örneğinde İlerlemeci Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, VII, 658-80.

Toğan Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985.